

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1978

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— **Χαλκοτύποις σελίσιν . . . Τὰ πεντακόσια ἔτη τοῦ Ἑλληνικοῦ βιβλίου**, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Διονυσίου Ἀ. Ζακυθινοῦ*.

Συνεπληρώθησαν πεντακόσια ἔτη ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ βιβλίου. Θὰ ἦτο ἀκριβέστερον νὰ εἴπωμεν : τοῦ πρώτου Νεοελληνικοῦ βιβλίου, διότι ἐγράφη ὑπὸ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν ἀντίληψιν ἀνῆκεν εἰς τοὺς «νεωτέρους Ἑλληνας»¹. Πρόκειται περὶ τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων*, συντεθείσης παρὰ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐκδοθείσης εἰς τὸ Μιλᾶνον παρὰ τῷ τυπογράφῳ Διονυσίῳ Παρavisίνο ὑπὸ Δημητρίου Δαμιλᾶ τοῦ Κρητός. Ὁ ποιητὴς καὶ ἀνθρωπιστὴς Ἀγγελὸς Πολιτιανὸς ἐχαιρέτισε τὴν ἔκδοσιν δι' ὀκταστίχου ἐπιγράμματος, τοῦ ὁποῖου οἱ τελευταῖοι στίχοι ἔχουν ὡς ἀκολούθως:

*Turce, quid insultas? tu graeca volumina perdis,
hi pariunt, hydrae, nunc age, colla seca*².

* D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, «Χαλκοτύποις σελίσιν . . .». *Le cinq-centième anniversaire du livre hellénique*.

1. Ὁ ὄρος *νεωτέρων Ἑλλήνων* ἀπαντᾶται ἐν σημειώματι τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρεως τῶν ἐτῶν 1489/1492 : Δ. Ἀ. Ζακυθινοῦ, *Κλασικαί, Βυζαντιναί καὶ Νεοελληνικαί Σπουδαί, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 45 (1970), Ἀθῆναι, 1971, σελ. 129.

2. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', σελ. 1 κέ.

Α'.

Ἡ νεωτέρα ἔρευνα ἠμφεσβήτησε τὴν προτεραιότητα τῆς Γραμματικῆς τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως. Διὰ τῆς διεξοδικῆς καὶ ἐμπεριστάτου μελέτης περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν πηγῶν τῶν πρώτων ἐντύπων Γραμματικῶν ὁ Agostino Pertusi ὑπεστήριξε τὴν ἄποψιν, ὅτι τὰ πρωτεῖα ἀνήκουν εἰς ἄλλην Γραμματικὴν: εἰς τὰ Ἑρωτήματα τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, συνταχθέντα, ὡς νομίζει, πρὸ τῆς ἐν ἔτει 1397 μετακλήσεως τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὸ Studium τῆς Φλωρεντίας. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητοῦ, ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ πρώτη τύποις ἐκδοθεῖσα Γραμματικὴ δὲν ἦτο ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως (τοῦ ἔτους 1476), οὔτε τὰ Ἑρωτήματα τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ ἐν τῇ ἐλαφρῶς συντετημένῃ Λατινοελληνικῇ διατυπώσει τοῦ Guarino da Verona, ὡς πιστεύεται καὶ ἐπαναλαμβάνεται. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ πρώτη διὰ τοῦ τύπου ἐκδοσις τῆς Γραμματικῆς τοῦ Χρυσολωρᾶ ἀποτελεῖ ἔτι συντομωτέραν Ἑλληνολατινικὴν διασκευὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Guarino συγγραφείσης ἐπιτομῆς τῶν Ἑρωτημάτων. Ἡ νέα αὕτη διασκευή, ἔργον ἀνωνύμου, ὡς οἰοεὶ μετὰ βεβαιότητος ὑποστηρίζεται, ἐδημοσιεύθη ἐν Βενετίᾳ ὑπὸ τοῦ Adam von Ambergau τῷ 1471. Τὸ πολυτιμότεον τοῦτο μνημεῖον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς προσφάτους ἐρεῦνας ἀποκτᾷ τὴν προτεραιότητα εἰς τὰς Ἑλληνικὰς ἐκδόσεις, σφύζεται εἰς δύο ἀντίτυπα (Biblioteca Braidense τοῦ Μιλάνου καὶ John Rylands Library τοῦ Manchester) ¹.

Ἄλλὰ τὰ πρῶτα δείγματα χρησιμοποιήσεως κινητῶν στοιχείων εἰς Ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἶναι ἀκόμη παλαιότερα εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τυπογραφίαν. Πρόκειται περὶ λέξεων, φράσεων ἢ χωρίων ὀλοκλήρων παρεντιθεμένων εἰς κείμενα Λατινικά. Οὕτως εἰς τὰ «Παράδοξα» τοῦ Κικέρωνος ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ *De officiis* (Johann Fust καὶ Peter Schoeffer, Mainz, 1465) περιλαμβάνεται Ἑλληνικοῖς γράμμασιν ἢ φράσις «ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν». Οἱ χαρακτηρισεῖς εἶναι τὸσον χονδροειδεῖς καὶ κακότεχνοι, ὥστε ἡ φράσις ἀποβαίνει αὐτόχρημα

1. A. Pertusi, Ἑρωτήματα. Per la storia e le fonti delle prime grammatiche a stampa, *Italia Medioevale e Umanistica*, τόμ. 5 (1962), σελ. 321 κέ. Ἡ Ἑλληνολατινικὴ ἐπιτομὴ τῶν Ἑρωτημάτων κατὰ τὸν Guarino ἐξεδόθη τελευτῶντος τοῦ 1475 ἢ ἀρχομένου τοῦ 1476 εἰς τὴν Βενετίαν ἢ εἰς τὴν Βικεντίαν (Vicenza), ἴσως ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου da Reno ἢ Renner. Τὸ πλήρες Ἑλληνικὸν πρωτότυπον εἶδε πιθανώτατα τὸ φῶς ἐν Φλωρεντίᾳ περὶ τὸ ἔτος 1496 ἐπιμελεῖα τοῦ Lorenzo de Alopa: αὐτόθι, σελ. 325 κέ.

δυσξύμβλητος¹. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος συναντῶμεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Λακταντίου (Lactantius) εὐρύτερα Ἑλληνικὰ κείμενα. Ἡ ἔκδοσις αὕτη φέρει χρονολογίαν 30 Ὀκτωβρίου 1465 καὶ ἐξετυπώθη ὑπὸ τῶν Conrad Sweynheym καὶ Arnold Pannartz εἰς τὸ Subiacum τῆς Ἰταλίας. Ἐνταῦθα τὰ Ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἶναι εὐκρινῆ καὶ τεχνικώτερα². Ἀκολουθεῖ κατὰ χρονικὴν σειρὰν τὸ παρὰ τῷ Σουητωνίῳ (Suetonius) δεῖγμα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Johannes Philirpus de Lignamine τῆς Ῥώμης, 1470³. Αἱ ἐν Βενετία ἐκδόσεις τοῦ Λακταντίου ὑπὸ τοῦ Adam von Ambergau τῷ 1471 καὶ τοῦ Vindelinius de Spira τῷ 1472 περιέχουν καὶ αὗται εὐρέα ἀποσπάσματα⁴. Ἑλληνικὰ κείμενα παραδίδει ὡσαύτως ὁ Aulus Gellius εἰς τὸ ἔργον του *Noctes Atticae*, ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Γάλλου τυπογράφου Νικολάου Jenson (Βενετία, 1472)⁵. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ δραστηριότης τοῦ ἀνδρὸς τούτου μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Λατινικοῦ Ῥωμαϊκοῦ τύπου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἐμπλουτισμὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὅστις ἔκτοτε λαμβάνει ὄντως χαρίεσσαν μορφήν⁶.

Προφανὲς εἶναι ὅτι κατὰ τὴν δεκαετίαν ἀπὸ τοῦ 1465 μέχρι τοῦ 1475 ἡ Ἑλληνικὴ τυπογραφία ἀρχικῶς ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἀκολούθως ἐν Ἰταλίᾳ ἀναπτύσσεται ὑποτυπωδῶς σχεδὸν συγχρόνως μετὰ τῆς Λατινικῆς καὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν ταύτης. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἡ Ἑλληνικὴ πρωτοβουλία ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1476, ὅτε τὸ πρῶτον ἐξεδόθη ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως⁷. Ὁ ἐκδότης Δημήτριος Δαμιλάς ὁ Κρηῆς ἢ Μεδιολανεύς, πιθανῶς ἀδελφὸς τοῦ βιβλιογράφου Ἀντωνίου τοῦ Μεδιολανέως, «Κρητὸς τὸ ἔθνος δυναμένου λέγεσθαι, διὰ τῶν γονέων πρότερον ἐν Κρήτῃ γενομένων», προλογίζων τὸ ἔργον, ἀπευθύνεται

1. *Greek Printing Types 1465 - 1927. Facsimiles from an Exhibition of Books Illustrating the Development of Greek Printing shown in the British Museum 1927*, with an Historical Introduction by Victor Scholderer, Λονδῖνον, 1927, σελ. 4 καὶ πανομοιότυπον 1.

2. Αὐτόθι, σελ. 1, πανομοιότυπον 2.

3. Αὐτόθι, σελ. 2, πανομοιότυπον 3.

4. Αὐτόθι, σελ. 2, πανομοιότυπα 4 καὶ 6. Πρβλ. Daniel Berkeley Updike, *Printing Types. Their History, Forms and Use. A Study in Survivals*, Cambridge, Mass., 1966, τόμ. Α', σελ. 72, πανομοιότυπον 24.

5. V. Scholderer, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 2, πανομοιότυπον 7.

6. Αὐτόθι, σελ. 2 κέ.

7. Ἐν τούτοις ῥητῶς μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Θεόδωρος Γαζῆς συνέβαλεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν *Noctes Atticae* τοῦ Aulus Gellius, τῆς ὁποίας ἡ ἐκτύπωσις ἐπερατώθη ἐν Ῥώμῃ τὴν 11 Ἀπριλίου 1469: Émile Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Α', σελ. XLIX.

«τοῖς εὖ γεγονόσι καὶ σπουδαίοις τῶν μειρακίων», διὰ τὰ ὅποια προορίζει τὴν Γραμματικὴν «ὡς πάνυ εὐσύνοπτον οὖσαν καὶ κομιδῇ χρῆσιμον τοῖς εἰσαγομένοις» εἰς τὴν σπουδὴν «τῶν μειζόνων τε καὶ ἐντελεστέρων», τὴν «περὶ τοὺς Ἑλληνικοὺς λόγους σπουδὴν». Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων φέρει ἔκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τῆς γραφῆς τῶν τελευταίων Παλαιολογείων χρόνων¹.

Μετ' οὐ πολὺ μεγάλα ὀνόματα τοῦ ὑπερορίου Ἑλληνισμοῦ θὰ καταλάβουν ἄρχουσαν θέσιν εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἀγώνισμα τῆς ἀνερχομένης Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας: ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ὁ Κωνσταντῖνος καὶ Ἰανὸς οἱ Λασκάρεις, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος. Ὄνόματα ὀλιγότερον ἐπιφανῆ συναριθμοῦνται εἰς τὴν εὐγενῆ χορείαν τῶν πρωτοπόρων: ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος, ὁ Νικόλαος Βλαστός, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, ὁ Ἰουστῖνος Δεκαδύος, ὁ Ἀριστόβουλος (Ἀρσένιος) Ἀποστόλιος, ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, ὁ πρωτοπαπᾶς Χανίων Λαόνικος, ὁ Δημήτριος Δούκας ὁ Κρής, ὁ Ἀγγελος Βεργίκιος, ὁ Δημήτριος Ζῆνος καὶ ἄλλοι². Σταθμὸν μέγιστον καὶ ἀποφασιστικόν, κατόρθωμα περικλεῆς ἀπετέλεσεν ἡ ἐν Βενετία ἴδρυσις τῆς Ἀλδίνης Τυπογραφίας καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς ταύτην τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἄλδου ἢ Νέας Ἀκαδημίας. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος, «ἐκ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἔλκων τὸ γένος» ἢ Ῥωμαῖος, ὁ «Φιλέλλην», ὡς ὁ ἴδιος ἑλληνιστὶ ἔγραφεν, ὁ Ἄλδος ὁ παλαιός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ὁμώνυμον ἕγγονόν του, ἐγεννήθη παρὰ τὸ σημερινὸν Velletri, ἐν Sermonetta, καὶ ἀπέθανεν ἐν Βενετία τὴν 6 Φεβρουαρίου 1515. Τὰ Λατινικὰ Γράμματα ἐδιδάχθη εἰς τὴν Ῥώμην, τὰ δὲ Ἑλληνικὰ εἰς τὴν Φερράραν παρὰ τῷ Βαπτιστῇ Guarini. Τῷ 1482 ἀπεσύρθη εἰς τὴν Μιράνδολαν καὶ ἐφιλοξενήθη ἐπὶ διετίαν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος καὶ μεγάλου ἀνθρωπιστοῦ Ἰωάννου Ρίσο, ἐν συνεχείᾳ δὲ εἰσῆλθεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀδελφῆς τούτου Αἰκατερίνης καὶ ἐπὶ τι διάστημα διετέλεσε διδάσκαλος καὶ παιδαγωγὸς τῶν δύο υἱῶν της, τοῦ νεαροῦ ἡγεμόνος τῶν Κάρπων

1. Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 1 κέ. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω καὶ κατωτέρω μνημονευομένων εἰδικῶν μελετῶν, εἰς τὴν πρώιμον Ἑλληνικὴν Τυπογραφίαν ἀναφέρονται καὶ αἱ ἀκόλουθοι: Robert Proctor, *The Printing of Greek in the Fifteenth Century*, Ὁξφόρδη, 1900. Ν. Ε. Σκιαδᾶ, *Χρονικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, τόμος πρῶτος 1476-1828, Ἀθήναι, 1976. Δ. Φλάμπουρα, Τὰ «πρωτογουτεμβέργια» ἔντυπα καὶ τὸ «Κυπριακὸ συχωροχάρτι». Μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὰ πρῶτα βήματα τῆς τυπογραφικῆς τέχνης, περιοδικὸν *Ζυγός*, Ἰανουάριος-Αὐγούστος 1978, σελ. 17 κέ.

2. Deno J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass., 1962. Ἐπανεξεδόθη ὑπὸ τὸν τίτλον *Byzantium and the Renaissance*, Handen, Conn., 1972.

(Carpī ἐν τῇ παλαιᾷ περιοχῇ τῆς Αἰμιλίας) Ἀλβέρτου Ρίο καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Leonello ¹.

Εἰς τὸ περιβάλλον τῶν μικρῶν ἡγεμονικῶν αὐλῶν τῆς πόλεως Carpi καὶ τῆς Mirandola, τὴν ὁποίαν ἐδόξασεν ὁ Ρίο, ἐξεκίνησεν ἡ μεγάλη ἐπιχείρησις τῆς Ἀλδίνης Τυπογραφίας. Δύο Ἑλληνες ἐκ Κρήτης, ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀδραμυττηνὸς ἢ, ὡς ὁ ἴδιος ἔγραφεν, Ἀτραμυττηνός, καὶ ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, διεδραμάτισαν σημαίνοντα ὄλον. Ἐλάχιστα γνωρίζομεν περὶ τοῦ πρώτου. Ὑπῆρξεν ὁ Ἐμμανουὴλ μαθητῆς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ εἰς τῶν διδασκάλων τοῦ Ρίο della Mirandola καὶ τοῦ Ἄλδου Μανουτίου. Μετὰ πολλῆς συμπαθείας ὁ τελευταῖος ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ, γράφων πρὸς τὸν Ἄγγελον Πολιτιανόν, ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ τοῦ θανάτου του (ἡ ἐπιστολὴ τῆς 5 Νοεμβρίου 1485): «Erat enim homo et moribus apprime ornatus et graecis litteris saneque doctus, meique amantissimus» ². Ὁ Ἀδραμυττηνὸς εἶναι γνωστὸς βιβλιογράφος. Διεσώθησαν τινὲς τῶν ἐπιστολῶν του ³.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ταπεινοῦ ἀντιγραφέως ὑπῆρξεν ἐπεισοδιακὴ καὶ πρόκιμος. Καιρία καὶ πρωταρχικῆς σημασίας ὑπῆρξεν ἡ προσφορὰ τοῦ Μουσούρου. Ἡ φυσιογνωμία καὶ ἡ δραστηριότης του καλύπτουν διὰ τῆς ἀκτινοβολίας των τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τὰ δέκα ἐπὶ τὰ ἔτη τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, τὰ τόσον κρίσιμα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν. Ἡ σχετικῶς βραχεῖα ζωὴ του εἶναι πληρέστερον γνωστή. Ὑπενθυμίζομεν τοὺς κυριωτέρους σταθμούς της. Γεννηθεὶς περὶ τὸ 1470 ἐν Κρήτῃ, διδαχθεὶς τὰ πρῶτα γράμματα ἐν τῇ γενετείᾳ, μαθητεύσας ὡσαύτως παρὰ τῷ Ἀριστοβούλῳ Ἀποστόλῃ, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος μετενάστευσεν εἰς Φλωρεντίαν, ὅπου ἀπὸ τοῦ 1486 περίπου μέχρι τοῦ 1493 ἐσπούδασε τὴν Ῥωμαϊκὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ Γραμματείαν. ἤκμαζεν ἐκεῖ εἰσέτι ἡ καλλιέργεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν Γραμμάτων, διέπρεπον δὲ οἱ δύο μεγάλοι διδάσκαλοι, ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις. Μετὰ βραχεῖαν εἰς τὴν Κρήτην ἀπουσίαν, ὁ Μᾶρκος ἐπανέρχεται εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐπανειλημμένως ἐπισημαίνεται ἡ δραστηριότης του κατὰ

1. Θεμελιῶδες καὶ πάντοτε χρήσιμον εἶναι τὸ ἀπὸ ἑκατονταετίας καὶ πλέον ἐκδοθὲν βιβλίον ἑνὸς ἄλλου διασημοῦ ἐκδότου, τοῦ Ambroise Firmin - Didot, *Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise*, Παρίσιοι, 1875.

2. Ambroise Firmin - Didot, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 7 καὶ σημ. 1.

3. Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 8/9 (1958/9), 1961, σελ. 67. Πρβλ. Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. LXVIII, τόμ. Β', σελ. 258 κέ., 423. D. J. Geanakoplos, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 116 καὶ σημ. 24.

τὸ ἔτος 1499 εἰς τὴν Φερράραν. Κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1500 εἰσέρχεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἡγεμόνων τοῦ Carrī ὡς διδάσκαλος καὶ παιδαγωγός, διαδεχόμενος οὕτω τὸν Ἄλδον Μανουτίον. Ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου 1503 μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1509 ὁ Μουσοῦρος διδάσκει εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Παδούης ὡς ἔκτακτος καὶ ἀκολούθως ὡς τακτικὸς καθηγητής. Ἐν συνεχείᾳ ἐγκαθίσταται εἰς τὴν Βενετίαν, ὅπου (ἤδη ἀπὸ τοῦ 1503) προΐστατο τῆς *Publica graecarum litterarum officina*. Τὴν 19 Ἰουνίου 1516 ὁ ἀνθρωπιστὴς πάπας Λέων ὁ Γ' ὀνομάζει τὸν Μάρκον Μουσοῦρον Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Μονεμβασίας καὶ ἐπίσκοπον Ἱεραπέτρας ἐν Κρήτῃ. Παραχωρεῖ εἰς αὐτὸν τὴν ἐν τῇ μεγαλονήσῳ ἔδραν τῆς Χερρονήσου. Ὁ Μουσοῦρος ἀποθνήσκει τὴν 26 Ὀκτωβρίου 1517 χωρὶς νὰ καταλάβῃ τὴν ἀπονεμηθεῖσαν εἰς αὐτὸν ἐκκλησιαστικὴν περιφέρειαν¹.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Ἄλδου Μανουτίου, ἰδρυτοῦ τῆς ὁμωνύμου Τυπογραφίας καὶ τῆς ἐλληνίζουσας «Νέας Ἀκαδημίας», τοσαύτῃ ἢ ἐνίσχυσις τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ ἢ ἐν αὐτῇ ἐνεργὸς παρουσία τῶν Ἑλλήνων, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ συγκαταλέξῃ τὸ ἴδρυμά του μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν. Πάντως τὸ πρῶτον Ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας τυπογραφεῖον συνεστήθη εἰς τὴν Βενετίαν τῷ 1499 ὑπὸ τοῦ Κρητὸς Ζαχαρίου Καλλιέργῃ τῇ συνδρομῇ τοῦ ἐκ Κρήτης ὡσαύτως ὀρωμένου Νικολάου Βλαστοῦ. Πρῶτον καὶ ἔξοχον ἐπίτευγμα, «τυπογραφικὸν ἀριστούργημα», «γεγονὸς ἄξιον νὰ ἐγγραφῇ εἰς τὰ χρονικά τῆς Τυπογραφίας», ὡς χαρακτηρῶζει τοῦτο αὐτὸς ὁ Firmin - Didot, ὑπῆρξεν ἢ ἐκτύπωσις τοῦ *Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ*, προλογίζοντος τοῦ Μάρκου Μουσούρου (8 Ἰουλίου 1499). Εἰς τὸ ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖον προέταξεν ὁ τελευταῖος, λέγονται τὰ ἑξῆς σημαντικά :

1. Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων διεφώτισε πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Μάρκου Μουσούρου: Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογουμένη (1493 - 1501), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 6 (1956), σελ. 156 κέ. Μ. Ἰ. Μανούσακα καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μασούρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργῃ καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως, αὐτόθι, τόμ. 10 (1960/1964), σελ. 163 κέ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, *Sept lettres inédites (1492 - 1503) du recueil retrouvé de Jean Grégoropoulos*, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 13 (1976), σελ. 7 κέ. Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. CVII κέ., τόμ. Β', σελ. 261 κέ., 312 κέ., 394 κέ. καὶ πολλαχοῦ. D. J. Geanakoplos, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 111 κέ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, *La date de la mort de Marc Musuros*, *Studi Veneziani*, τόμ. 12 (1970), σελ. 459 κέ. M. Sicherl, *Musuros - Handschriften*, *Serta Turyniana*, edd. J. L. Heller, J. K. Newman, Urbana, Illinois, 1974, σελ. 564 κέ.

Ἄλλὰ τί θαυμάϊνω Κρητῶν φρένας; οὓς ποτ', ἐφετμαῖς
πατρός, Ἀθηναίη δαίδαλα πολλὰ δάεν.
Κρῆς γὰρ ὁ τορνεύσας, τὰ δὲ χαλκία Κρῆς ὁ συνειράς·
Κρῆς ὁ καθὲν στίξας· Κρῆς ὁ μολυβδοχύτης·
Κρῆς δαπανᾷ νίκης ὁ φερώνυμος· αὐτὸς ὁ κλείων
Κρῆς τάδε· Κρησὶν ὁ Κρῆς ἤπιος αἰγίοχος¹.

Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἔχει ἰδιαίχουσαν ἀξίαν καὶ διότι ἐξετελέσθη «παραινέσει» «τῆς λαμπροτάτης καὶ σωφρονεστάτης κυρίας Ἰωννης, θυγατρὸς τοῦ πανσεβάστου καὶ ἐνδοξοτάτου κυρίου Λουκά Νοταῤᾷ, ποτὲ μεγάλου δουκὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως», τῆς τραγικῆς ταύτης κόρης, ἡ ὁποία καταφυγοῦσα εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀφιέρωσε τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ζωὴν της εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐν τῇ ἔξορίᾳ Ἑλλήνων².

Εὐρίσκονται ἐκτὸς τῶν διαφερόντων τοῦ παρόντος δοκιμίου ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ τεχνικὴ ἔρευνα τῶν πρώτων ἐκδόσεων. Τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ Émile Legrand, ἀληθῆς κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1469 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος, καὶ τὰ μετὰ ταῦτα δημοσιευθέντα συμπληρώματα, αἱ διευκρινήσεις καὶ αἱ ἐπανορθώσεις ἐπιτρέπουν εἰς τὸν ἀναγνώστην νὰ ἐνημερωθῇ πλήρως καὶ ὑπευθύνως³. Ἐνταῦθα ἀρκοῦμεθα εἰς βραχυτάτας

1. A. Firmin - Didot, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 546. Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 55 κέ. Ν. Γ. Κοντοσοπούλου, Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεῖα Ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθηναί, τόμ. 58 (1954), σελ. 292 κέ. Πρωιμώτερον μεμονωμέναι ἐκδόσεις ἐκυκλοφορήθησαν ἢ *Βατραχομομαχία* ὑπὸ Λασνίκου τοῦ Κρητὸς καὶ *Δαυτὸς προφήτου καὶ βασιλέως Μέλος* ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐκ Χάνδακος, ἀμφότεραι τῷ 1486. Φανῆς Δ. Μαυροειδῆ, *Εἰδήσεις γιὰ Ἑλληνικά τυπογραφεῖα τῆς Ἰταλίας τὸν 16^ο αἰῶνα, Δωδώνη*, τόμ. 4 (Ἰωάννινα 1975), σελ. 235 κέ.

2. Μ. Ἰ. Μανούσακα, *Recherches sur la vie de Jean Plousiadéno (Joseph de Méthone) (1429 - 1500)*, *Revue des études Byzantines*, τόμ. 17 (1959), σελ. 41 κέ. Ν. Γ. Μοσχονᾶ, *I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV° Secolo*, *Ἡ Ἐραμιστής*, 6 (1967), σελ. 123 κέ., 134 κέ.

3. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*. Α'. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατὰ λοιπα τοῦ Ἐ. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515 - 1799), Ἀθήναι, 1973. Τοῦ αὐτοῦ, *Σημειώσεις γιὰ τὰ «τραβήγματα» τῶν Ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16^ο αἰῶνα*, *Ἑλληνικά*, τόμ. 28 (1975), σελ. 102 κέ. *La stampa greca a Venezia nei secoli XV e XVI*. Catalogo di mostra a cura di M. Finazzi. Biblioteca Nazionale Marciana, V centenario dalla fondazione 1468 - 1968. Γ. Σ. Πλουμίδη, *Τὰ ἐν Παδοῦῃ παλαιὰ Ἑλληνικά βιβλία*

τινάς στατιστικὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῶν διαφορῶν τάσεων καὶ προτιμήσεων τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Οὕτως ἐπὶ χρονικὸν διάστημα πενήκοντα ἐτῶν, ἀπὸ τοῦ 1476 μέχρι τοῦ 1526, τὰ ἐκδοθέντα ἑλληνιστὶ καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων εἰς αὐτοτελεῖς τόμους βιβλία παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τὴν ἀκόλουθον εἰκόνα : ἐπὶ συνόλου ἑβδομήκοντα ἑπτὰ τόμων, κατὰ Legrand, οἱ τριάκοντα ἑπτὰ περιλαμβάνουν κείμενα τῆς ἀρχαίας Γραμματείας· δέκα ἑννέα περιλαμβάνουν ἔργα βοθητικὰ εἰς τὴν ἀρχαίαν Γραμματείαν καὶ γλῶσσαν, ἤτοι γραμματικὰς, λεξικά, πραγματείας ἐρμηνευτικὰς κλπ. Εἰς τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, τὴν Χριστιανικὴν Γραμματείαν, τὴν Λειτουργίαν κλπ. ἀναφέρονται δέκα ὀκτὼ τόμοι. Τέλος τέσσαρα δημοσιεύματα ἀνήκουν εἰς τὴν τέχνην τοῦ λόγου, εἶναι δὲ ταῦτα τὸ ποίημα τοῦ Δημητρίου Μόσχου *Καθ' Ἑλένην καὶ Ἀλέξανδρον* (1499), ὁ *Ἀπόκοπος* τοῦ Μπεργαδῆ (1519), τὸ *Πένθος θανάτου* (Μάρτιος 1524) καὶ ἡ *Ὀμήρου Ἰλιάς* τοῦ Νικολάου Λουκάνη (Μάιος 1526) ¹.

Οἱ ἀριθμοὶ δὲν εἶναι ὀριστικοί, πάντως ἐπαρκεῖς διὰ νὰ συναγάγωμεν τοῦτο τὸ συμπέρασμα : ὅτι τὰ διαφέροντα τῆς πρωίμου ταύτης περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας στρέφονται περὶ τὰς σπουδὰς τῆς Ἀρχαιότητος. Ἀσφαλῶς ἡ παρουσία εἰς τὴν Βενετιάν τῶν ἐργαστηρίων τοῦ Ἄλδου Μανουτίου καὶ ἡ ἔκτακτος δραστηριότης τῆς πρώτης γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων φιλολόγων καὶ λογίων συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνθησιν τῆς περὶ τὴν Ἀρχαιότητα ἐκδοτικῆς σπουδῆς. Ἡ ἀναστροφή περὶ τὴν τυπογραφικὴν ὕλην διδάσκει ὅτι ἀπὸ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος παρατηρεῖται ποιά τις κάμψις εἰς τὸν τομέα τοῦτον.

(Biblioteca Universitaria - Biblioteca Civica) μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς βιβλιογραφίας Ἐ. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Ε. Μέξα, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 5 (1968), σελ. 204 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Τὰ παλαιὰ Ἑλληνικὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς βιβλιογραφίας Ἐ. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα*, αὐτόθι, τόμ. 6 (1969), σελ. 120 κέ. Λίνου Πολίτη, *Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima Letteratura Neellenica, Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV - XVI). Aspetti e problemi*, Atti del II Convegno internazionale di Storia della Civiltà Veneziana (Venezia, 3-6 Ottobre 1973), τόμ. Β', Φλωρεντία, 1977, σελ. 445 κέ. Enrica Follieri, *Il libro greco per i Greci nelle imprese romane e veneziane della prima metà del Cinquecento*, αὐτόθι, σελ. 483 κέ. Δ. Βρανούση, *Les imprimeries vénitiennes et les premiers livres grecs*, αὐτόθι, σελ. 509 κέ. Τρ. Σκλαβενίτη, *Προσθηκὲς στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Θησαυρίσματα*, τόμ. 14 (1977), σελ. 127 κέ.

1. Λ. Πολίτη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 446 κέ. Enrica Follieri, *Su alcuni libri greci stampati a Venezia nella prima metà del Cinquecento*, Contributi alla Storia del libro italiano, *Miscellanea in onore di Lamberto Donati*, Φλωρεντία, 1969, σελ. 119 κέ.

Ὅντως οἱ πρωτεργάται τῆς κινήσεως ἐκλείπουν ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον, ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης τῷ 1511, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος τῷ 1517, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις τῷ 1534. Ἡ Ἰταλία, ἡ Γαλλία καὶ αἱ ἄλλαι Εὐρωπαϊκαὶ χῶραι ἀναδεικνύουν αὐτοδύναμον χορείαν φιλολόγων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τοὺς Ἑλληνας, νέα κύματα προσφύγων ἔρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὰς πρώτας ἐν τῇ ἔξορίᾳ κοινότητας. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι μία γενεὰ δύνει καὶ μία ἄλλη ἀνέρχεται. Χωρὶς νὰ παραμελῇ τὴν ἱστορικὴν τῆς παράδοσιν, ἡ τελευταία αὕτη κατέχεται ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς Ὀρθοδοξίας, καλλιεργεῖ τὴν δημώδη γλῶσσαν, προάγει τὴν πρωτότυπον λογοτεχνίαν. Τὰ βιβλιογραφικὰ τεκμήρια εἶναι ἄκρως διδακτικά¹.

B'.

Τὸ προέχον δι' ἡμᾶς ἐνταῦθα θέμα εἶναι ἡ στάσις, τὴν ὁποίαν ἐτήρησεν ἡ ἡγέτις πνευματικὴ τάξις τῶν ἐν τῇ ἔξορίᾳ Ἑλλήνων ἐναντι τῆς Τυπογραφίας. Ὅτε ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην ἡ τεχνικὴ, ἡ ὁποία ἐμελλε νὰ ἀνατρέψῃ τὰς κρατούσας συνθήκας τῆς γνώσεως, ἤκμαζεν εἰς τὸν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν πολιτιστικῶν του συνόρων Ἑλληνισμὸν ἢ κατὰ παράδοσιν μέθοδος τῆς διδασείας τῶν κειμένων. Ἑλληνες βιβλιογράφοι εὗρισκον καταφύγιον εἰς τὸ Ἐξωτερικόν, ἀνέπτυσσον τὴν εὐγενῆ τέχνην των καὶ ἠξιοῦντο μεγάλης τιμῆς. Ἡ ἐμπορία τοῦ βιβλίου ἀπετέλει σημαντικὴν πηγὴν βιοπορισμοῦ. Παρὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐντύπου βιβλίου ἡ ἀντιγραφὴ τῶν χειρογράφων θὰ ἐπιζήσῃ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος². Ὡς ἤτο ἐπόμενον, ἡ ἐπελθούσα ἀπότομος μεταβολὴ προεκάλεσε ποικίλας ἀντιδράσεις. Ὅμως ἡ περίοδος τῆς ἀμφιβολίας ὑπῆρξε βραχυτάτη. Ἡ ἄγρυπνος Ἑλληνικὴ ἡγεσία, τὴν ὁποίαν ἡ παιδεία τοῦ πρὸ μικροῦ θανόντος Βυζαντίου εἶχεν ἀνυψώσει εἰς Εὐρωπαϊκὴν στάθμην, ἀνεδείχθη καὶ

1. Ἰδιαιτέρως περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐκδοσις ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν), γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ' - ΙΣ' αἰῶνας, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 37 (1969 - 1970), σελ. 3 κέ.

2. Χ. Γ. Πατρινέλη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 63 κέ. Ν. Wilson, The Book Trade in Venice ca. 1400 - 1515, *Venezia centro di mediazione*, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σελ. 381 κέ. J. Irgoin, Les ambassadeurs à Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540 - 1550, αὐτόθι, σελ. 399 κέ. Paul Canart, Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècle, αὐτόθι, σελ. 417 κέ. *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 21 - 25 octobre 1974. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche scientifique, Παρίσιοι, 1977.

πάλιν εὐπαθῆς δέκτης τῶν ἔθνικῶν φευσμάτων καὶ ἐνεκολλώθη μετὰ ζέσεως τὰς ἐπαναστατικὰς μεθόδους τῆς νέας Τεχνικῆς. Πολλοὶ τῶν βιβλιογράφων, καταθέσαντες τὰς γραφίδας, μετέστησαν ἀποφασιστικῶς πρὸς τὰ χαλκᾶ σύμβολα. Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Λατινικὴν τυπογραφίαν.

Καταπλήσσει τὸν ἀναγνώστην, τὸν διεξερχόμενον τοὺς πρώτους τόμους τῆς *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand, ἡ ἄμεσος, ἀρτία καὶ ἀκριβολόγος διαμόρφωσις τῆς τεχνικῆς ὀρολογίας. Ἦδη ἀπὸ τοῦ ὡς πρώτου φερομένου βιβλίου τοῦ 1476, τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως, ἀπαντῶνται οἱ πρῶτοι τεχνικοὶ ὄροι *συντεθεῖσα* καὶ *ἐντυπῶσαι*. Ἴδου κατ' ἐπιλογὴν χαρακτηριστικὰ τινὰ λήμματα τοῦ τεχνικοῦ τούτου λεξιλογίου: *τύπος, τύποι* (Legrand, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 59: ἔτος 1499): «τοῦ γονιμωτάτου τῶν τύπων σοφίσματος» (αὐτόθι, σελ. 86: ἔτος 1509): «τὴν δὲ τῶν τύπων καινουργίαν» (αὐτόθι, σελ. 145: ἔτος 1516): *τυπουργία* (αὐτόθι, σελ. 136: ἔτος 1516, καὶ 151: ἔτος 1517): *τυπουργῶ, ἐτυπούργον* (αὐτόθι, σελ. 146: ἔτος 1516): *τυπῶ: τυπῶσαντες, τυπωθησομένης* (αὐτόθι, σελ. 19: ἔτος 1494): *τυπωθησομένων, τυπῶσομεν, τυπωθῆναι* (αὐτόθι, σελ. 25: ἔτος 1494): *προτυπωθέντα* (αὐτόθι, σελ. 136: ἔτος 1516): *τυπωτής: τυπωτοῦ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ τῶν Λατινικῶν γραμμάτων* (αὐτόθι, σελ. 199: ἔτος 1527): *ἐντυπῶ, ἐντυπῶσαι* (αὐτόθι, σελ. 5: ἔτος 1476): *ἐντυπωθεῖσα* (αὐτόθι, σελ. 9: ἔτος 1488): *ἐντυπῶσαντες* (αὐτόθι, σελ. 19: ἔτος 1494): *ἐντυπωσομένοις* (αὐτόθι, σελ. 21: ἔτος 1494): *ἐντετύπεται* (αὐτόθι, σελ. 25: ἔτος 1494): *ἐνετύπωσεν* (αὐτόθι, σελ. 47: ἔτος 1498): *ἀνετυπώθη* (αὐτόθι, σελ. 54: ἔτος 1499): *ἐντυποῦν, ἑλληνικῶς ἐντυποῦν* (αὐτόθι, σελ. 59: ἔτος 1499): *ἐντόπωσις, ἐπεχείρησαν ἡμεδαπῶν ἐντυπῶσει βιβλίων* (αὐτόθι, σελ. 44: ἔτος 1496): *γραιοτύπος* (αὐτόθι, σελ. 61: ἔτος 1499, σελ. 131: ἔτος 1515): *γραιοτύπωσις* (αὐτόθι, σελ. 115: ἔτος 1514): «τῶν γραιοτύπων τὴν δαιδαλουργίαν» (αὐτόθι, σελ. 146: ἔτος 1516): *γραμματογλόφος* (αὐτόθι, σελ. 65: ἔτος 1499): *διορθωταί, «καινοτομούντων τῶν δοκησιόφων διορθωτῶν»* (αὐτόθι, σελ. 126: ἔτος 1515): *μολυβδογράφος: Ζαχαρίας Καλλιέργης «ὁ κλυτὸς μολυβδογράφος»* (αὐτόθι, σελ. 152: ἔτος 1517): *μολυβδοχύτης* (αὐτόθι, σελ. 58: ἔτος 1499): *χαλκία, τὰ χαλκᾶ τυπογραφικὰ στοιχεῖα*¹

1. Ὁ Χριστόφορος Κοντολέων, σχολιάζων τὸν στίχον τοῦ Ἰαννοῦ Λασκάρεως «χαλκοτύποις σελίσιν», παρατηρεῖ ὅτι «ἐκ μολύβδου (. . .) καὶ κασιτέρου κόμματος τὰ τυποῦντα γράμματα εἰσίν»: Anna Meschini, *Giano Laskaris Epigrammi greci*, Padova, 1976, σελ. 114. Συναφῆς εἶναι καὶ ἡ χρῆσις «καττιτερίνη χειρὶ» πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ Λατινικοῦ «manu stannea»: A. Firmin - Didot, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 99.

(αυτόθι, σελ. 59 : έτος 1499)· *χαλκογραφεῖν, χαλκογραφεῖον* (αυτόθι, σελ. 125 και 128 : έτος 1515)· *χαλκογράφοι, χαλκογράφων τέχνη* (αυτόθι, σελ. 39 : έτος 1493, και 125 : έτος 1515)· *χαλκόγραφος, «χαλκογράφοισι τύποις»* (αυτόθι, σελ. 130 : έτος 1515)· *χαλκότυπος, «χαλκοτύποις σελίσιν»* (αυτόθι, σελ. 30 : έτος 1494)· *«χαλκοτύποις γλιφίσι»* (αυτόθι, σελ. 151 : έτος 1517, και 174 : έτος 1523)· *χαρακτῆρες* (αυτόθι, σελ. 24 κέ., 59 : 1494, 1499)¹· *σύνθεσις* (αυτόθι, σελ. 6 : έτος 1486)· *τῶν τὰ γράμματα συντιθέντων* (αυτόθι, σελ. 14 : έτος 1488)· *συντεθὲν* (αυτόθι, σελ. 16 : έτος 1493)· *συνέθετο* (αυτόθι, σελ. 19 : έτος 1494)· *συνθεῖναι, συνθείς*, (αυτόθι, σελ. 19 : έτος 1494)· *συντεθειμένον και εἰς φῶς ἐκδοθὲν* (αυτόθι, σελ. 199 : έτος 1527)· *τὴν τῶν γραμμάτων τούτων εὐαρμοστίαν και σύνθεσιν* (αυτόθι, σελ. 24 : έτος 1494), *ἑλλημιστὶ συνδεθήσεται*, θὰ σταχωθῆ, θὰ βιβλιοδετηθῆ κατὰ τὸν τρόπον τῶν Ἑλλήνων (A. Firmin - Didot, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 99), κλπ.

Ἐξ ἄλλου ἢ ἀνάπτυξις τῆς νέας Τεχνικῆς ἤνοιξεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πνευματικὴν ἠγεσίαν εὐρὺ πεδῖον ἐθνικῶν και ἰδεολογικῶν θεωρήσεων και αἰσιοδόξων προσανατολισμῶν. Ἡ πρώτη μέρημα ἐστράφη περὶ τὴν «σωτηρίαν» και τὴν «ἀνακαινίσιν» τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, τὴν συντήρησιν και τὴν ἀναβίωσιν τῆς πατρῴας παραδόσεως. Οἱ ἄλλοδαποὶ και ἡμεδαποὶ ἐκδόται, ἢ καθ' οἰονδήποτε τρόπον συντελοῦντες εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον, ἀνεκηρύχθησαν *φιλέλληνες, προστάται και εὐεργέται*. Περισσότερον παντὸς ἄλλου ὁ Ἄλδος Μανούτιος ὑμνήθη ὡς «σωτὴρ τῆς Ἑλληνίδος φωνῆς»². Οὗτος, «ἀνὴρ βίῳ τε και λόγῳ κεκοσμημένος», «ἀρετῆς ζήλω και τῇ πρὸς τὰ ἡμέτερα κηδεμονία τε και στοργῇ, τὴν τῶν γραμμάτων τούτων εὐαρμοστίαν και σύνθεσιν τῇ τοῦ οἰκείου νοδὸς ἐφεῦρεν ὀξύτητι». Διὰ τοῦτο «τὰ ἡμέτερα, πεπαλαιωμένα τῷ χρόνῳ και ταῖς τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίαις ἤδη τυγχάνοντα, νῦν ὡς ἀετοῦ νεότης ἀνακαινίζεσθαι μέλλουσιν»³. Εἰς τὸν αὐτὸν Μανούτιον ἀναφέρεται ἕτερος Ἑλλήν ἐκδότης λέγων : «τὰ ναύαγια τῶν Ἑλληνικῶν βιβλίων, κινδυνεύοντα πάντως ἀπολέσθαι και καταποντισθῆναι, ἐκ τῶν ἐνόντων ἀνασφῆζει, πολλαπλασιάζων ἐκάστοτε και ἀνθ' ἐνὸς ἀντιγράφου, και τούτου σπανίως εὐρισκομένου, χίλια τοῖς φιλόλογοις ἐπιδιδούς,

1. A. Firmin - Didot, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 61, σημ. 1.

2. «Δημήτριος Δούκας ὁ Κρής τοῖς σπουδαίοις» ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Πλουτάρχου : *Plutarchi Opuscula*, Βενετία, Μάρτιος 1509 : Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 92 κέ.

3. «Ἰουστίνος Δεκαδύος τοῖς ἐν Ἑλλάδι Γραικοῖς» ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ *Ψαλτηρίου* (1494) : Émile Legrand, αὐτόθι, σελ. 24 κέ.

συναιρομένου τοῦ γονιμοτάτου τῶν τύπων σοφίσματος. . .»¹. Ἄδίκως ὁ νεώτερος ἀναγνώστης θὰ ἀπέδιδεν εἰς ταπεινὴν κολακείαν τοὺς λόγους τούτους. Αἱ κραυγαὶ τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἰταλίας ἐκφράζουν τὴν εἰλικρινῆ ἀγωνίαν μιᾶς γενεᾶς, ἡ ὁποία παρηκολούθει μετὰ δέους τὴν ἐκείθεν τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους γῆν καλυπτομένην ὑπὸ τῆς Ὀθωμανικῆς λαίλαπος. Διὰ τὴν διάσωσιν τοῦ γραπτοῦ τούτου πλούτου ἐπεχειρήθησαν εἰδικαὶ ἀποστολαὶ εἰς τὰς δουλωθείσας χώρας καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Δύο τούτων ἀνελήφθησαν τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων τοῦ Μεγαλοπρεποῦς κατὰ τὰ ἔτη 1490 / 1492 ὑπὸ τοῦ Ἰαννοῦ τοῦ Λασκάρως².

Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰς γνώμας περὶ τῆς διασώσεως τῆς ἐθνικῆς κληρονομίας ἀναπτύσσεται ἡ πεποίθησις ὅτι διὰ τῆς νέας Τεχνικῆς, διὰ τῆς «βιοφελούς ταυτησὶ μηχανῆς», ὡς ἔλεγεν ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος³, ἡ ἀρχαία Γραμματεία, διαδιδόμενη ἀνὰ τὴν ὑφήλιον, θὰ ἀνεκαινίζετο καὶ θὰ ἀπέβαινε δύναμις δημιουργικῆ ἑνὸς νέου βίου τῆς Ἀνθρωπότητος. Καὶ ἐνταῦθα ἡ χρῆσις ὠρισμένων λέξεων καὶ ὄρων εἶναι ἄκρως διδακτικῆ. Παρεθέσαμεν πρὸ μικροῦ τὸ χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον παραστατικώτατα ὁ Κερκυραῖος Ἰουστίνος Δεκαδύος ὁμιλεῖ τῷ 1494 περὶ ἀνακαινίσεως τῶν πεπαλαιωμένων: «ὡς ἀετοῦ νεότης ἀνακαινίζεσθαι μέλλουσιν». Αἱ ἔννοιαι τοῦ ἀνακαινισμού, τοῦ ἐγκαινισμού, τοῦ καινοουργισμού, τῆς ἀναβίωσης τῶν ἀρχαίων Γραμμάτων ἐπανέρχονται εἰς τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων λογίων ἢ ἐκδοτῶν.

Τὰ πλεῖστα τῶν κειμένων τούτων ὀφείλονται εἰς τὴν γραφίδα τῶν ἐπιφανεστέρων ἐκπροσώπων τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως. Ἦδη εἰς τὸ ὡς πρῶτον φερόμενον αὐτοτελὲς δημοσίευμα, τὴν *Ἐπιτομὴν τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρως (30 Ἰανουαρίου 1476), εἰς τὰ προλεγόμενα «τοῖς εὖ γεγονόσι καὶ σπουδαίοις τῶν μειρακίων» ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς ὁ Κρής παρουσιάζει τὸ ἔργον ὡς εἰσαγωγὴν εἰς ἓν πληρὲς σύστημα σπουδῶν: «ἔδοξεν οὖν μοι, γράφει, πρῶτον τὴν Κωνσταντίνου γραμματικὴν (. . .) ἐντυπῶσαι (. . .) ἔπειτα δέ, εἰ κατὰ γνώμην τοῦτο χωρήσει, καὶ τῶν μειζόνων τε καὶ ἐντελεστέρων, θεοῦ κελεύον-

1. Δημήτριος Δούκας ὁ Κρής «Μάρκῳ Μουσούρῳ τῷ Κρητῇ» ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ τόμου *Rhetores in hoc volumine habentur hi* (Νοέμβριος 1508 - Μάιος 1509): αὐτόθι, σελ. 85 κέ.

2. Émile Legrand, αὐτόθι, σελ. CXXXII κέ., 322 κέ. Börje Knös, *Un ambassadeur de l'Hellénisme — Janus Lascaris — et la tradition gréco-byzantine dans l'Humanisme français*, Uppsala - Παρίσιοι, 1945, σελ. 30 κέ.

3. Émile Legrand, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 49 (15 Ἰουλίου 1498).

τος, ἄψασθαι. Ὑμῶν οὖν ἂν εἶη, κράτιστοι νεανίσκοι, καὶ τῆς ὑμετέρας εὖ γεγυμνίας φύσεως ἔργον καὶ ἐνδόξου σπουδῆς, ἔργω δὴ τὴν περὶ τοὺς Ἑλληνικοὺς λόγους σπουδὴν βεβαιώσαι· ἀφ' ὧν οὐκ ὀλίγα οἶμαι πρὸς πᾶσαν ἀρετὴν τε καὶ μάθησιν ὠφελήσεσθε»¹.

Δώδεκα ἔτη βραδύτερον ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, παρουσιάζων τὴν ἔκδοσιν τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, τὴν ἐκτυπωθεῖσαν ἐν Φλωρεντία «πόνω» καὶ «δεξιότητι» τοῦ αὐτοῦ Δημητρίου τοῦ Δαμιλᾶ (9 Δεκεμβρίου 1488), ἀποκαλεῖ εὐεργέτας τοὺς ἐπινοήσαντας τὴν τυπογραφικὴν τέχνην. Αὕτη εἶχε μὲν πρὸ πολλοῦ χρησιμοποιηθῆ «εἰς εὐπορίαν βιβλίων Λατινικῶν», «ἐποθεῖτο δὲ τοῦτ' αὐτὸ κἂν τοῖς Ἑλληνικοῖς βιβλίοις, οὐδεὶς δὲ ἐτόλμα μέχρι καὶ νῦν ἑαυτὸν ἐς τοῦτο καθεῖναι, ὅτι καὶ λόγου ἄξιον, δεδιώς, οἶμαι, τὴν τοῦ πράγματος δυσχέρειαν...». Διὰ τῆς γενναιοδωρίας τῶν χορηγῶν Βερνάρδου καὶ Νερίου Nerli τὸ πρᾶγμα ἐπετεύχθη. Νῦν δὲ «ἡ τοσοῦτου τε καὶ τοιοῦτου ποιητοῦ σύμπασα πραγματεία εὐπόριστος γενομένη, οὐ σμικρὸν ἔρωτα πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν τοῖς φιλολόγοις εἰκότως ἂν ἐμποιοῖ· οὐδέ γε τὴν τυχοῦσαν ὠφέλειαν παρέχοιτ' ἂν τοῖς πάντα τὰ Ὀμήρω συντεταγμένα ἀκριβῶς συνειῶσι, ὃν ὥσπερ πηγὴν τινα τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, τοῦ τε ἀνθρωπίνου βίου παράδειγμα καὶ οἶον φωστῆρα τῶν ἄλλων ποιητῶν, Ἑλλήνων τε καὶ Λατίνων, τῆς τε ἄλλης περὶ λόγους παιδείας ἡγεμόνα γενέσθαι, ὑπὸ πάντων σχεδὸν ὠμολόγηται τῶν τὰ ἐκείνου ἡκριβωκότων»².

Αἱ αὐταὶ ἰδέαι περὶ ἀναγεννήσεως καὶ ἀνακαινίσεως ἐμφανίζονται πρωτίτως εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ τὰ λειτουργικὰ δημοσιεύματα. Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς κατηγορίας ταύτης, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Δαυὶδ προφήτου καὶ βασιλέως μέλος*, ἐτυπώθη εἰς τὸ Μιλᾶνον τῷ 1481³, ἀνωτέρω δὲ ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ *Ψαλτηρίου* τοῦ 1494⁴. Ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὸν πρόλογον τοῦ *Ωρολογίου* τῆς 23 Αὐγούστου 1509. Ἀναγνωρίζει ἐκεῖ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης τὴν προτεραιότητα τῶν σπουδῶν τῆς γλώσσης καὶ τῆς Γραμματικῆς: «οἱ πρὸ ἡμῶν αἰδέσιμοι ἐν Χριστῷ καὶ περιπόθητοι ἀδελφοὶ ταύτης ἀρξάμενοι τῆς τέχνης, τὰ εἰς τὴν Γραμματικὴν συντελοῦντα ἐτυπώσαντο, ἔργον παντὸς ἐπαίνου ἄξιον· τῶν γὰρ ἀπασῶν αὕτη ἐπιστημῶν κρηπίς ἐστι καὶ ῥίζα, ἅμα τε τὰ ποιητικὰ καὶ τὰ εἰς τὴν ἔξω φιλοσοφίαν, θεῖον πως καὶ αὕτη τοῖς καλῶς χρωμένοις ὡς οἰνεύ-

1. Αὐτόθι, σελ. 4 κέ.

2. Αὐτόθι, σελ. 13 κέ.

3. Ν. Β. Τωμαδάκη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 8 κέ.

4. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 624, σημ. 3.

ματι θείω, εἰς τὴν ἔσω ἑαυτοὺς τρέψαντες καὶ θεῖαν φιλοσοφίαν». Περαιτέρω, ἀναφερόμενος εἰς τὴν πικρὰν τοῦ γένους «ξυμφορὰν καὶ πολύτροπον αἰχμαλωσίαν», λέγει ὅτι ἐγκατέλειψε κατὰ τὸ παρὸν τὰ τοιαῦτα καὶ «θεῖα τινὶ ἐπιπνοῖα καὶ γνώμη θεοσεβῶν τινων ἀνδρῶν» ἤρχισεν ἐκτυπῶν «τὰ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἀγίας καὶ καθολικῆς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας ἀναγκαῖά τε καὶ χρήσιμα», τὰ ὅποια «οἱ σοφοὶ διδάσκαλοι καὶ θεηγόροι κήρυκες αὐτῆς θεολογικῶς τε ἅμα καὶ φιλοσόφως ἐμελῶδησαν». Καὶ καταλήγει παραινῶν: «διὸ μὴ ὀκνεῖτε, ἀλλ' αἵτιοι γίνεσθε τοῦ ἐγκαινισμοῦ τοῦ θεοῦ καὶ ζωηφόρου κήπου τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας. . . »¹. Ὁ ὅρος «ἐγκαινισμὸς» δὲν ἐχρησιμοποιήθη ματαίως, ἀλλὰ συντάσσεται μετὰ τοῦ γενικωτέρου ἀναγεννητικοῦ κινήματος.

Γ'.

Ἐκ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Τυπογραφίας ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις ὁ Ῥυνδακηνοῦς (1445 - 1534) ἐκλήθη νὰ ἀναλάβῃ μεγάλην πρωτοβουλία. Δικαίως ἐν τῷ προσώπῳ του οἱ Ἑλληνες τῆς Διασπορᾶς εἶδον ὄχι μόνον τὸν πνευματικὸν ταγόν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἡγέτην ἀπλῶς, κατὰ τινὰ ἀνομολόγητον τρόπον τὸν ἀχειροτόνητον, τὸν ἄστεπτον ἡγεμόνα τοῦ ἀπορφανισθέντος Ἑθνους. Τὰ κείμενα τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, τοῦ Δημητρίου Δούκα τοῦ Κρητός², τοῦ Μάρκου Μουσούρου, μαθητοῦ καὶ συνεχιστοῦ τοῦ σοφοῦ διδασκάλου, καὶ ἄλλων εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαφωτιστικά. Γράφει ὁ τελευταῖος οὗτος εἰς τὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πανσανίου (Ἰούλιος 1516): «αὐτήν δὲ σοὶ μάλιστα πάντων τὴν βίβλον προεπῶδες ἦν ἀνατεθῆναι. Σὺ γὰρ τῶν ἄλλων τὰ καθ' ἑαυτοὺς σκοποῦντων κοινὸς ἀπανταχοῦ τῶν Ἑλλήνων καθίστασαι προστάτης· σὺ ὡς οὐδεὶς ἕτερος ὑπὲρ τῆς Ἑλλήνων σωτηρίας ἐγρήγορας, πᾶσι τοῖς καιροῖς ἐπακολουθῶν καὶ πάντα κάλων σείων, καὶ νῦν μὲν Κελτῶν βασιλεῖς, νῦν δὲ Ῥώμης ἀρχικράτορας θεραπεύων, ἐφ' ᾧ τε τοὺς Ἑλληνας, ἀπαλλαγέντας τῆς πικροτάτης καὶ χαλεπωτάτης δουλείας, εἰς ἐλευθερίαν ἐξελέσθαι»³. Ἡ ὑπηρεσία τοῦ Λασκάρεως ὡς πρεσβευτοῦ τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας παρὰ τῇ Βενετικῇ πολιτείᾳ (ἀπὸ τοῦ 1503 μέχρι τοῦ 1509), ἡ διεθνῆς πολιτικὴ δραστηριότης, ἡ ἀρχουσα ὀροπή του παρὰ τῇ Ἁγίᾳ Ἐδρᾷ, ἢ καθ' ὅλου πνευματικῆ ἀκτινοβολία του καθιέρουν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Γένους τὴν ἐξαίρετον αὐτὴν διάκρισιν⁴.

1. Émile Legrand, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 96 κέ.

2. Αὐτόθι, σελ. 87 κέ.

3. Αὐτόθι, σελ. 146 κέ.

4. Börje Knös, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 81 κέ. καὶ πολλαχοῦ.

Μεταξὺ τῶν πρώτων ἐκδόσεων τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας περιλαμβάνονται πέντε τόμοι ἐκδοθέντες ἐπιμελείᾳ τοῦ Ἰανουῦ Λασκάρεως, εἶναι δ' οὗτοι οἱ ἑξῆς: Ἐπιτομὴ τῆς *Ἀνθολογίας διαφόρων ἐπιγραμμάτων* (τυπωθεῖσα παρὰ τῷ τυπογράφῳ Λαυρεντίῳ Φραγκίσκῳ de Alora, ἐν Φλωρεντίᾳ, 11 Αὐγούστου 1494), *Καλλιμάχου Κυρηναίου Ὕμνοι* (παρὰ τῷ αὐτῷ τυπογράφῳ, αὐτόθι, περὶ τὸ 1494), [Εὐριπίδου Τραγωδίαί τέσσαρες] (παρὰ τῷ αὐτῷ, αὐτόθι, περὶ τὸ 1494), *Γνωμαὶ μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν κατὰ στοιχεῖον συντεταγμένοι* (παρὰ τῷ αὐτῷ, αὐτόθι, περὶ τὸ 1494) καὶ Ἐπιτομὴ τῆς *Ῥοδίου Ἀργοναυτικῆς* (παρὰ τῷ αὐτῷ, αὐτόθι, 1496). Τὸ κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν πέντε τούτων βιβλίων εἶναι ὅτι ἔχουν ἐκτυπωθῆ διὰ γραμμάτων κεφαλαίων καὶ τόνων¹. Εἰς τὸ προοίμιον τῆς «Ἀνθολογίας», τὸ ὁποῖον προσφωνεῖται εἰς τὸν Πέτρον τῶν Μεδίκων, ὁ Ἰανὸς ἐξηγεῖ καὶ δικαιολογεῖ τὸ ἰδιάζον γραφικὸν τοῦ σύστημα. Ἀπορρίπτων τὴν μικρογράμματον ἐπισεσυσμένην γραφὴν μετὰ τῶν περιπλόκων συντομογραφιῶν τῆς, προβάλλει καὶ ἀγωνίζεται νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἀπλὴν καὶ ὁραδινὴν μεγαλογράμματον γραφὴν τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν προίμων ἐπὶ παύρου καὶ περγαμνῆς κειμένων. «Cumque, λέγει, animadverterem earum notas, quae in praesentia sunt in usu, impressioni adhibitae nec excudī commode nec apte invicem cohaerere posse, quod perplexae nimium et circumvolutae sint, priscas litterarum figuras iam diu obsoletas diligentius inquisivi atque huic imprimendi artificio per excusores atque id genus opifices accommodatas impressoribus tradidī, curaviq̄ue ut his epigrammatum ante omnia rarissimum et egregium opus in quamplurima editum exemplaria litterarum studiosis passim legendum exhiberetur, quo ex hac re librorum quoque penuriae pro virili mea consulerem»². Τελικῶς αἱ προτάσεις τοῦ Λασκάρεως δὲν ἔτυχον ἀποδοχῆς καὶ κατίσχυσεν εἰς τὴν τυπογραφίαν ἡ Βυζαντινὴ παράδοσις τῶν τελευταίων αἰώνων.

Εἰς τὴν «Ἀνθολογίαν» ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ἐπιγραμματοποιὸς ἄριστος, περιέλαβε διὰ πρώτην φορὰν τὸ ἐπίγραμμα «Χαλκοτύποις σελίσι . . .», διὰ τοῦ ὁποῖου ὑμνησε τὴν νέαν τεχνικὴν καὶ τοῦ ὁποῖου τὰς πρώτας λέξεις ἐλάβομεν ὡς τίτλον τοῦ παρόντος δοκιμίου. Λέγει ὁ σοφὸς ποιητής:

1. Émile Legrand, αὐτόθι, σελ. 29 κέ., 40 κέ., 42 κέ. Πρβλ. καὶ Martin Sichert, Die Editio Princeps Aldina des Euripides und ihre Vorlagen, *Rheinisches Museum für Philologie*, N. F., τόμ. 118 (1975), σελ. 205 κέ.

2. Émile Legrand, αὐτόθι, σελ. 31 κέ. Τὸ κείμενον τοῦ Λασκάρεως, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν κεφαλαϊώδη γραφὴν, ἀνετυπώθη ἐπανειλημμένως. Βλ. αὐτόθι, τόμ. Γ', σελ. 363 καὶ 449, τόμ. Δ', σελ. 80.

Εἰς τὰ παλαιὰ γράμματα, ἐν οἷς ἐκδέδοται τὰ ἐπιγράμματα.

Χαλκοτύποις σελίσιν Μουσῶν ἀγὸς ἔδρακε δώρων
 ὀγγυλίῳ Δαναὸς τόν ποτ' ἔδειξε τύπον,
 κῆφ' Ἐλικωνιάδεσσι· τί μέλλομεν; ἔς πάτον αἰθις
 ἔλθομεν ἡμερίων, Ἐλλάς ἴδ' αὖ θαλέθει.
 Οὔτι δολοφρονέων Ζητὸς φρένα πείσει Προμηθεὺς
 ἦδος ἔμεν μερόπων μηδὲν ἄνευ σοφίης.
 Ἐφραίστου προπίδεσσι καὶ ἐννεσίαισιν Ἀθήνης
 ἄφθιτ' ἀκιδνοτέρων φάρμακ' ἔδεκτο νόος·
 γράμμα λίθων γαίης παναληθέος ὡς τις ἀπορροῶξ
 ἐστόρεσ' ὑμνοπόλων δαφνοκόμους τροχιάς.
 Ἐμμετέρου λειμῶνος ἴδ' ἄνθεα, εἰρεσιώνην
 κήπου ἐνὶ προθύροις ἀενάων σελίδων·
 ἱλαδὸν ὑμναγόραι θείην καλέουσιν ἄρωγῆν·
 σώσατε Πιερίδες πατρίδος ἀγλαίην·
 Ἐννεπε Λητοῖδης· ὠκὺς θεὸς ἔργον ἀνύσσαι
 ἦγεν ἐφ' Ἐσπερίην· νεῦσε δ' ἄναξ Κρονίδης·
 ἵσθήσετ' ἐλευθερίας θάσσον χορὸν ἀγλαὰ τέκνα,
 Ἐλλάδος ἡγαθέης ἦθεα μαιόμεναι¹.

Καὶ ἐπειδὴ ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος περὶ τόνων, θὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα ὅτι ὑπῆρξαν ἀπὸ τῶν πρώτων βημάτων οἱ ἀρνούμενοι τὴν χρῆσιν τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων. Ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν δύο ἔργα ἐκτάκτου σημασίας: τὰ *Miscellanea* τοῦ Ἀγγέλου Πολιτιανοῦ (Angelus Politianus, Poliziano), ἐν Φλωρεντίᾳ, 1489, καὶ τὴν πολὺγλωττον Βίβλον τοῦ καρδινάλιου Φραγκίσκου de Ximenes: *Novum Testamentum grece et latine in Academia Complutensi noviter impressum*, ἐν Κομπλούτῳ (Alcala de Henares), 10 Ἰανουαρίου 1524. Ὁ Πολιτιανός, μαθητὴς τοῦ Χαλκοκονδύλη, καταχωρίζων τὰ «Λουτρὰ τῆς Παλλάδος» τοῦ Καλλιμάχου, ἐχρησιμοποίησε μεικτὴν κεφαλαιογράμματον γραφὴν «*veteri more sine ullis accentuunculis*»². Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν Βίβλον τῆς Κομπλουτίου Ἀκαδημίας, λίαν διδακτικὰ εἶναι ὅσα γράφει «πρὸς τοὺς ἐντευξομένους» ὁ Δημήτριος Δούκας ὁ Κρής: «Ἴνα μὴ θαυμάσης, ὦ σπουδαῖτε φιλολόγε, μηδὲ σχῆς πρὸς ἡμᾶς ἀηδῶς, εἰ ἐν τῇ παρουσίᾳ τῆς Νέας Διαθήκης γραιοτυπώσει ἐτεροτρόπως ἢ

1. Anna Meschini, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 43, 113 κέ.

2. V. Scholderer, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5 καὶ πανομοιότυπον ἀριθμ. 19.

ἐν τῆς Παλαιᾶς τὰ στοιχεῖα μόνα ἄνευ τῶν πνευμάτων καὶ τῶν τόνων ἐντετυπωμένα ἐξεδόθη, προὔργου νενομίκαμεν τὴν τοῦ πράγματος τούτου αἰτίαν πᾶσιν κατὰ τὰ πρῶτα ἐμπεφανίσθαι· ἔστι δὲ καὶ τοιαύτη. Τοὺς ἀρχαιοτάτους τῶν Ἑλλήνων χωρὶς τοιούτων ἐν τοῖς χαρακτῆρσι κορυφῶν γράφειν εἰθισμένους σαφέστερόν ἐστιν ἢ πολλῶν δεῖσθαι μαρτυριῶν· καὶ γὰρ δηλοῖ τοῦτο φανερώς παλαιὰ τινα κοῦκ ὀλίγα τῶν ἀντιγράφων, οἷον Καλλιμάχου ποιήματα καὶ τὰ Σιβύλλης ἔπη, καὶ πεπαλαιωμένοι ἐν τῇ Πόλει λίθων γλυφαὶ μόνοις ἀπλῶς γράμμασιν ἐγκεχαραγμένοι, ὥστε πάντως εἶναι πρόδηλον ῥαβδίσκων τούτων καὶ κεραιῶν ὑπερθέσεις ἐν τῇ πρώτῃ ἐκείνῃ τῆς γλώττης Ἑλληνικῆς γενεσιουργία μὴ ἐπινενοημένας, μήτε πρὸς δλόκληρον τῆς αὐτῆς φωνῆς τελειότητα πανταχόθεν συντετακυίας. Ἐπειδὴ δὲ καὶ πᾶσαν τὴν Νέαν Διαθήκην, τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς δεόντων, Ἑλληνικῇ ἀπ' ἀρχῆς διαλέκτῳ, ὥσπερ καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐχορηματίσθη συγγεγράφθαι πάντες ὁμολογοῦσιν, ἔδοξε καὶ ἡμῖν ἀρχαίαν ἐν αὐτῇ τῆς αὐτῆς γλώττης παλαιότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν ὁσῶς διατηρεῖν καὶ τὴν βίβλον ἄνευ ὁπωσοῦν ἐλαχίστων προσθηκῶν, ἀρχαίων γραφῶν δίκην, ἐκδιδόναι, ὡς μὴ φανῶμεν πρᾶγμα οὕτως δὴ τοι ἱερὸν καὶ αἰδεσίμης μεγαλοφροσύνης πλήρες κατ' ἄλλοτριᾶς αὐτῷ προσεπιβεβλημένας καὶ νέας ἐργασίας ἀνακαινοτομησαί»¹. Ἐκ τῆς ἐσχατιᾶς ταύτης τῆς Εὐρώπης ἤρχετο τὸ μήνυμα μιᾶς τολμηρᾶς μεταρρυθμίσεως. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ παράδοσις ἀπεδείχθη ἰσχυροτέρα².

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ διδάσκαλός του Ἰανὸς ἀνελάμβανεν ἔργα σπουδαῖα, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος ἤρχιζε τὴν ἐκδοτικὴν του δραστηριότητα. Τὰ προλεγόμενα, τὰ σημειώματα, τὰ βραχεῖα ἢ μακρότερα ποιήματά του ἐκφράζουν ἐντόνως τὰ συναισθήματα, τὰς προσδοκίας, τὰς ἰδεολογικὰς θέσεις τοῦ ἐν τῇ ἔξορίᾳ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Πλήρη πικρίας διὰ τὰς τύχας τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὰ γραφόμενα εἰς τὸν πρόλογον τοῦ βιβλίου Ἀριστοφάνους

1. Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 115 κέ.

2. Ὁ Δημήτριος Δούκας ὁ Κρήσις πρῶτος εἰσήγαγε τὴν Ἑλληνικὴν τυπογραφίαν εἰς τὴν Ἰσπανίαν. Ὡς ὁ ἴδιος λέγει, «ἐγὼ ἐλθὼν μὲν ἐς Ἰσπανίαν προσκαλεσθεὶς παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου τῆς Ἰσπανίας Γαρθναλίου τῆς Ἑλληνίδος φωνῆς δηλονότι χάριν, εὗρών δὲ μεγάλην Ἑλληνικῶν βιβλίων ἀπορίαν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐρημίαν, ὡς οἶόν τε ἦν ἐμοί, καὶ γραμματικὰ καὶ ποιητικὰ τινα χαρακτῆρσιν οἷς ἐνετύχονεν ἐντυπώσας ὑμῖν ἐδωρησάμην». Ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης Βίβλου, ἐξέδωκεν ἐν Ἰσπανίᾳ γραμματικὰ συγγραμμάτια τοῦ Χρυσολοῦ, τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ τοῦ Γαζῆ (10 Ἀπριλίου 1514) καὶ «Μουσαίου ποιημάτων τὰ κατ' (sic) Ἡρώ καὶ Λέανδρον» (1514): Émile Legrand, αὐτόθι, σελ. 118 κέ.

κωμωδίαί ἐννέα (15 Ἰουλίου 1498): «ἡμῖν μὲν οὖν ὁ πίθος κεκύλισται ἐς ὠφέλειαν, εἰ μὲν τῶν καθ' ἡμᾶς Ἑλλήνων οὐκ ἂν ῥαδίως ἔχοιμεν εἰπεῖν· πλὴν γὰρ ὀλίγων τῶν ἀπὸ τῆς προτέρας εὐδαιμονίας ὥσπερ τι ζώπυρον σφζομένων, εἰς τοὺς λοιποὺς μάτην ἂν τις ἐπηρεάζοι, περὶ τὰναγκαῖα κατατεινομένους καὶ χαλεπῶς ὄν τελοῦσι φόρον τῷ βαρβάρῳ ποριζομένους· τῶν δ' Ἰταλῶν ὅσοις λίαν ἀπτικῶς τῆς γλώττης ἔχειν ἐσπούδασαι, καὶ πάνυ ἀκριβῶς οἶδα· τοῖς γε μὴν ὑπὸ τῆς εὐτυχοῦς τῶν Ἑνετῶν ἀριστοκρατουμένοις συγκλήτου, καὶ αὐτῶν δὴ τῶν εὐπατριδῶν τοῖς γενναιοτέροις τὸ ἦθος, εἶημεν ἂν εἰκότως κεχαρισμένοι. Τῆς γὰρ Ἀθηναίων πολιτείας, ἧς ἡ βασιλὶς αὕτη τῶν πόλεων (πρόκειται περὶ τῆς Βενετίας!) ἔστιν οὗ κατ' ἴχνη χωρεῖ, τὰς Ἀριστοφάνους κωμωδίας εἰκόνας εἶναι παρὰ πάντων σχεδὸν ὠμολόγηται»¹.

Ὁ τόνος καθίσταται περισσότερον αισιόδοξος, ὅταν ὁ Κρής φιλόλογος παρουσιάσῃ τὸ *Ἑτυμολογικὸν μέγα κατ' ἀλφάβητον* (8 Ἰουλίου 1499), ἔργον ἐξαιρετον ἀποκλειστικῶς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τεχνικῆς. Δικαίως ἐπαίρεται διὰ τὸ μέγα ἐπίτευγμα τῶν συμπολιτῶν του Νικολάου Βλαστοῦ καὶ Ζαχαρίου Καλλιέργη· ὑπῆρξαν «ἄμφω Κρῆτε καὶ πολίτα ἐμῷ». Τούτων «ὁ μὲν οὕτως ἐναργῆ καὶ θαυμασὰ σημεῖα τῆς ἰδίας ἐξήνεγκεν ἐλευθερίας, ὡς περιττὸν εἶναι ταύτην εὐφημεῖν, ὅψει κρίνεσθαι δυναμένην· ὁ δὲ φιλοπόνως τὰ περὶ τὴν τέχνην, εἴπερ τις ἄλλος ἐκμελετήσας, οὕτω τραχεῖάν τινα καὶ μεστὴν ἰδρωτός ὠδοιπόρησεν, ὡς πολλοὺς ὑπάρξαι ποτὲ τοὺς ἐλπίσαντας ἐκ μέσης αὐτὸν ἀναστρέψειν καμόντα. Ἄλλ' ὅμως ἦνυσε καὶ πρὸς τὸ τέρμα χαίρων ἀφίκται καὶ μονονοῦ παρὰ τοῖς πλείοσιν ὑμῶν ἀνηγόρευται στεφανίτης, λέγω δὲ δι' οὗς ἐξεπόνησε τύπους, μηδενὸς κατ' ἴχνη χωρῆσαι τολμήσας δέει τῆς παρανόμων γραφῆς». Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ ἐκδοθεῖσα βίβλος, «ἦτις παρὰ τὰ προπύλαια τῆς ἀληθινῆς ἐστῶσα παιδείας, (. . .) τοῖς μαθητιῶσι τὸ χεῖρε φιλοφρόνως προτείνει εἰς ὑποδοχὴν». «Τῷ τοίνυν Ἑλληνικῆς ἀρύσασθαι πηγῆς ἐφιμένῳ πάρεστιν ἀφθόνως ἐμπλησθῆναι τοῦ ποτοῦ καὶ χύδην ἐπιρρέοντι τῷ κρουῶ τὴν κεφαλὴν ὑποθεῖναι»².

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1499 ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης προσθέτει εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας τὸν Σουΐδαν, τὴν Σουδαν κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας, βιβλίον καὶ τοῦτο Ἑλληνικῆς στοιχειώσεως καὶ ὑποδομῆς. Λέγει ὁ ἐκδότης εἰς τὸν πρόλογόν του: «τὸ δὲ βιβλίον τουτὶ πολλαχῆ χρησιμον, οὐ μόνον τοῖς φιλομαθέσι καὶ φιλόλογοις τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐν οἴφῃ δῆποτε τῆς ἡλικίας καθεστῶσι, πολλὴν τὴν ὠφέλειαν ἅμα καὶ τέρψιν παρέχοιτ' ἂν.

1. Αὐτόθι, σελ. 49.

2. Αὐτόθι, σελ. 60.

Ἔτι δ' οὐχ ὅτι τοῖς περὶ ποίησιν καὶ ῥητορείαν σπουδάζουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς περὶ διαλεκτικὴν καὶ φυσικὴν θεωρίαν, ἔτι τε ἠθικὴν καὶ φυσικὴν φιλοσοφίαν καὶ ὅλως τοῖς περὶ ἓν τι τῶν μαθημάτων σχολάζουσι, σφόδρα ἂν συντελοῖη μετ' ἐπιστάσις ἀναγινωσκόμενον· οὐ γὰρ μόνον λέξεων ποιητικῶν τε καὶ ῥητορικῶν καὶ τῶν ὅπως οὖν ἐν λόγοις εὐδοκιμησάντων ἀκριβεστάτην ἐρμηνείαν περιέχει, ὅπερ οὐχ ἤκιστα τὸ βιβλίον τόδ' ἐπαγγέλλεται, ἀλλὰ καὶ ἱστορίας πολλὰς καὶ ποικίλας καὶ ἅς οὐκ ἂν τις ἀλλαγῶ ῥαδίως εὔροι, διὰ τὸ πολλὰ τῶν βιβλίων, ἀφ' ὧν αὗται παρελήφθησαν, ἀπολωλέναι, Ἑλληνικὰς φημι καὶ Ῥωμαϊκὰς καὶ Ἑβραϊκὰς, πρὸς δὲ τούτοις δόγματα διάφορα φιλοσόφων, ἔτι δὲ προβλήματα, τὰ μὲν φυσικὰ τὰ δὲ διαλεκτικὰ, οὐκ ὀλίγα δὲ ἠθικὰ καὶ πρὸς πᾶσαν συντείνοντα ἀρετήν»¹. Συστηματικῶς, μεθοδικῶς οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῆς Ἀναγεννήσεως ἀνήγειρον λίθον ἐπὶ τοῦ λίθου τὸ οἰκοδόμημα τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας, πρόδρομον, ὑπόδειγμα καὶ κρηπίδα τῆς νεωτέρας Εὐρωπαϊκῆς Φιλολογίας καὶ Κριτικῆς.

Ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου εἰς τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ὑπῆρξε περίοδος καιρία διὰ τὰς τύχας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Καρόλου τοῦ Η' εἰς τὴν Ἰταλίαν (1495) ὁ Βενετοτουρκικὸς πόλεμος τῶν ἐτῶν 1499 - 1503, αἱ ἀντιτουρκικαὶ συμμαχίαι, ἡ ἐπιβολὴ τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Κύπρον (1489), ἡ προσάρτησις τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου εἰς τὴν Γαληνοτάτην Δημοκρατίαν ἐδημιούργουν εὐμενεῖς συνθήκας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὑπερορίου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ὀργάνωσις τῶν παροικιῶν, ἰδίᾳ τῆς Βενετίας, προήγετο, οἱ θρησκευτικοὶ καὶ κοινοτικοὶ θεσμοὶ ἀνεγνωρίζοντο καὶ ἐπαγιοῦντο, ἀνεπτύσσοντο δὲ σὺν τῷ χρόνῳ αἱ θαλάσσιαι μεταφοραὶ καὶ ὁ οἰκονομικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων. Παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας, τὰς ὁποίας ἐδημιούργουν οἱ πόλεμοι καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἀναστατώσεις, ὁ ἀντίκτυπος τῶν γεγονότων τούτων γίνεται αἰσθητὸς εἰς τὸν τομέα τῶν σπουδῶν. Μία πλευρὰ τῆς πνευματικῆς ταύτης ἀναπτύξεως εἶναι ἡ ζήτησις τοῦ βιβλίου, ἡ διάδοσις αὐτοῦ εἰς εὐρύτερας κοινωνικὰς ομάδας, ἡ γένεσις τῆς βιβλιοφιλίας.

Συγκεκριμένα κείμενα τῶν πρώτων τούτων χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν κυκλοφόρησιν τοῦ βιβλίου. Πρόκειται περὶ διαφημιστικῶν τρόπων τινὰ «Διαλόγων» μεταξὺ «Βιβλιοπώλου» καὶ «Φιλομαθοῦς». Οὕτως εἰς τὰ ἀρχικὰ φύλλα τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος Λεξικοῦ τοῦ Σουῖδα (Σουῖδα) τῆς 15 Νοεμβρίου 1499 φέρεται ὁ ἀκόλουθος διάλογος: Βιβλιοπώλης: «δεῦρ' ἴθι, Φιλομαθές, εἰ τῆς Ἑλληνικῆς ἐρῆς τάχα φωνῆς». Φιλομαθής: «Τί ποιήσων; εἰπέ μοι διὰ τάχους· οὐ γάρ μοι σχολή ἐστίν». Βιβλιοπώλης: «Θεασό-

1. Αὐτόθι, σελ. 65 κέ.

μενος τοιγαροῦν ταύτην τὴν βίβλον, τὴν νεωσί, ὥσπερ ὄψει, τετυπωμένην καὶ μετέπειτα ὠνησόμενος· πολλῶν γάρ ἐστι ποικίλων καὶ παντοδαπῶν μεστή. Ὁρᾶς δὲ τὸ πάχος αὐτῆς καὶ τὸ μέγεθος; οὐδὲν γάρ ἐστιν οὔτε παρὰ ποιηταῖς οὔτε παρ' ἱστορικοῖς καὶ λογογράφους οὕτω δύσκολον καὶ σκοτεινόν, ὅπερ οὐκ εὐχερὲς καὶ σαφὲς ποιεῖ· ἐξημενεύει γὰρ ὡς πλεῖστα καὶ χρησιμώτατα». Καὶ ὁ διάλογος συνεχίζεται μέχρις οὗ ὁ Φιλομαθῆς πείθεται καὶ καταβάλλει τὸ τίμημα τῶν τριῶν χρυσῶν δουκάτων, ποσὸν οὐκ εὐκαταφρόνητον, καὶ λαμβάνει τὴν βίβλον¹.

Ἐνάλογα διαμείβονται μεταξὺ τῶν τοῦ «διαλόγου προσώπων», δηλονότι τοῦ Φιλομαθοῦς, τοῦ Βιβλιοπώλου καὶ τῆς βίβλου, εἰς τὸ ἔμμετρον κείμενον, τὸ ὁποῖον παρέθεσεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας Ἀρσένιος Ἀποστόλιος εἰς τὸ βιβλίον «Γέρας εἰ μ' ὀνομάσειας σπάνιον τῶν σπουδαίων, οὐκ ἂν ἀμάρτοις δῆλα δὴ τῆς ἀληθείας φίλε» (ἐκτυπωθὲν ἐν Ῥώμῃ περὶ τὸ 1519):

« Ἡ ῥά τι καινὸν γ' ἐκτετύπωκας, Βιβλιοπῶλα ; »

« Ναί, φίλ', ἔναγχος ναί, κεῖνο τὸ βιβλᾶριον ».

« Βωκαίης ἔπη ἢ Ἀσκραίης ἔνδον ἔέργεις

Μώσης, ὧ βίβλε; εἰπέ μοι εἰρομένω ».

« Ῥήτορας ἠδὲ σοφοὺς δήπουθεν ἐγὼ κατελέγχω,

καυτὸν Μαιονίδην, λωποδύτας προτέρων.

Ἐλλὰ δραχμὴν κάτθου, πρὶν μ' ἀνὰ χειρας ἀείρης »² κλπ.

Τὸ αὐτὸ θέμα ἀναπτύσσεται, ἀλλ' εἰς τὴν χυμώδη δημοτικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ Ζακυνθίου Δημητρίου Ζήνου, μεταφραστοῦ τῆς «Βατραχομουμαχίας» (ἐκτυπωθεῖσης περὶ τὸ 1539):

Φιλομαθῆς : Μὴ νᾶχης τίποτες βιβλιὸ νέο νὰ μοῦ πουλήσης ;

Βιβλιοπώλης : Ναί, ἔχω ἓνα εὐμορφο· κ' ἰδές το, ἂν ὀρίσης.

Φιλομαθῆς : Εἰπές μου πῶς τὸ λέγουσι· τί τώρα δὲν ἀδειάζω,
ἔχω δουλειὰ σπονδακτικὴ, δὲν στέκω νὰ διαβάζω.

Βιβλιοπώλης : Ὅμηρον τοῦ σοφώτατου Βατραχομουμαχία.

Φιλομαθῆς : Δὲν κάμνει τοῦτο γιὰ τ' ἐμέ, ὅτι μιλεῖ βαθεῖα.

Βιβλιοπώλης : Μᾶλλον μιλεῖ ἀπλούστατα, γιὰτὶ ἔμεταγλωττίσθη
καὶ ἀπὸ στίχον ἔμμετρον τώρα ἐρριμαρίσθη.

1. Αὐτόθι, σελ. 64.

2. Αὐτόθι, σελ. 168.

Φιλομαθής : Σὲ ῥίμα ἔναι ; τὸ λοιπὸν δός μου το, μὴν ἀργήσης,
καὶ ἔπαρέ μου εἰς αὐτὸ εἴ τι ἐσὺ ὀρίσης·
ἀλλὰ ἐτοῦτο σ' ἐρωτῶ, παρακαλῶ σε, πέ το,
τίς εἰς τὴν ῥίμα τῶβαλε καὶ μεταγλώττισέ το ;

Βιβλιοπώλης : Ξεύρεις τον καὶ γνωρίζεις τον, φίλος σου ἔναι κείνος
ἔναι ἀπὸ τὴν Ζάκωνθον Δημήτριος ὁ Ζῆνος¹.

Συναφῶς καὶ τοῦτο πρέπει νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι ἡ ἀΐξησης τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καὶ αἱ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπικοινωνίαι ἐδημιούργησαν τὴν ἀνάγκην ἐκδόσεως ἐγχειριδίων διδακτικῶν πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς λογίας καὶ τῆς λαλουμένης, ἐπίσης δὲ καὶ τῆς Λατινικῆς καὶ τῆς «ιδιωτικῆς γλώσσης τῶν Λατίνων» (δηλαδή τῆς Ἰταλικῆς). Εἰς τοῦτον τὸν σκοπὸν ἀπέβλεπεν ἡ κατ' Αὐγουστον τοῦ 1527 ἔκδοσις τοῦ βιβλίου *Introduttorio nuovo inti-tolato Corona preciosa* ἢ κατὰ τὸν Ἑλληνικὸν τῆς τίτλον «Εἰσαγωγή νέα, ἐπιγραφομένη Στέφανος χρήσιμος, ἡγουν στέφανος τίμιος, ὥστε μαθεῖν, ἀναγινώσκειν, γράφειν, νοεῖν καὶ λαλεῖν τὴν ἰδιωτικὴν καὶ τὴν Ἀττικὴν γλώσσαν τῶν Γραικῶν. Ἔτι δὲ καὶ τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ἰδιωτικὴν γλώσσαν τῶν Λατίνων μετὰ πάσης εὐκολίας καὶ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ καὶ χωρὶς διδασκάλου, πρᾶγμα λίαν ὠφέλιμον εἰς πᾶσαν τάξιν τῶν ἀνθρώπων, συντεθειμένον καὶ εἰς φῶς ἐκδοθὲν παρὰ τοῦ ἐπιτηδειστάτου καὶ εὐμηχανικοῦ ἀνθρώπου Στεφάνου τοῦ ἐκ Σαβίου, τοῦ τυπωτοῦ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ τῶν Λατινικῶν Γραμμάτων ἐν τῇ ἐκλαμπροτάτῃ πόλει τῶν Ἑνετῶν².

Δ'.

Ἡ ἀνακαίνισις τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν διὰ τῆς Τυπογραφίας καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς προόδου καὶ τοῦ ἐξευγενισμοῦ τῆς Ἀνθρωπότητος εὐρίσκει τὴν τελείαν ἔκφρασίν της εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ Μάρκου Μουσούρου. Αὐτὸς ὁ Ἄλδος Μανούτιος, μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του (6 Φεβρουαρίου 1515), εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἡσυχίου, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἰάκωβον Bardelloni, ἔγραφε : «Si caeteri studiosi, nobilitatis Mantuanae decus Bardellone, sua sponte ac gratis, ut ipse facis, juvarent me edendis publicandisque bonis libris, qui tanquam κατὰ παλιγγενεσίαν reviviscant mea cura et laboribus, brevi quamplurimi qui desiderantur

1. Αὐτόθι, σελ. 236.

2. Αὐτόθι, σελ. 199 κέ.

exirent in publicum, ut de Hesychio factum est»¹. Αἱ ἐντὸς τοῦ Λατινικοῦ κειμένου Ἑλληνικαὶ λέξεις «κατὰ παλιγγενεσίαν» εἶναι δηλωτικαὶ τῆς γενικωτέρας ἀντιλήψεως περὶ τῆς συντελουμένης μεταβολῆς. Διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ὑπομνημάτων Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιεύου εἰς τὰ «Τοπικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους (Σεπτέμβριος 1513), τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Πλάτωνος (ὡσαύτως Σεπτέμβριος 1513), τοῦ Ἀθηναίου (Αὐγούστος 1514), τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἡσυχίου (ὡσαύτως Αὐγούστος 1514), τῶν «Ἀλιευτικῶν» τοῦ Ὀππιανοῦ (Ἰούλιος 1515), τῶν «Λόγων» Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Ἀπρίλιος 1516), τοῦ Πausανίου (Ἰούλιος 1516), διὰ τῶν συμβολῶν του εἰς ἐκδόσεις ἄλλων, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος ἐξικνεῖται εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς προώρου διακοπέσης ζωῆς του (26 Ὀκτωβρίου 1517).

Ἀπὸ τῆς ἡμετέρας σκοπιᾶς δύο κυρίως ἐκδόσεις παρουσιάζουν ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον: ἡ τῶν Ἀπάντων τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ τῆς «Ἑλλάδος Περιγηγῆσεως» τοῦ Πausανίου. Ἔργον μέγιστον, ἄθλος δυσπρόσιτος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπὶ αἰῶνας ἀγωνιώσα μάτην ἀπέβλεπεν ἡ μεσαιωνικὴ καὶ ἀναγεννωμένη Εὐρώπη, τὸ Πλατωνικὸν Corpus ἔχει διὰ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας πρόσθετον σημασίαν, διότι περιλαμβάνει δύο κείμενα ἄκρως ἀποκαλυπτικά. Τὸ ἐν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ βιβλίου: «Ἐνετίησιν ἐτυπώθη παρὰ τοῖς περὶ τὸν Ἄλδον, παλαιοῖς τισι καὶ ἀξιόπιστοις κεκρημένον ἀντιγράφοις, χιλιοστῶ πεντακοσιοστῶ τρισκαιδεκάτῳ ἀπὸ τῆς θεογονίας ἐνιαυτῷ. Καθ' ὃν Ἰωάννης Μεδικεὺς ὁ Λαυρεντίου, καλοῦ πατρὸς καλὸς υἱός, τῆς ἄκρας δὴ καὶ παντοκρατορικῆς ἀρχιερατείας ἀξιωθείς ἐν Ῥώμῃ, Λέων μετωνομάσθη δέκατος. Ὡς πᾶς ὁ χριστιάνημος λεῶς, ἄνδρες, γυναῖκες, παῖδες, γέροντες, βίον πολυετῆ καὶ πάντα συνεύχονται τὰγαθὰ. Πάντες γὰρ ἐλπίζουσιν αὐτὸν εἰρηνοποιὸν μὲν καὶ πολέμων, οἷς νῦν ἅπαντα πυρπολεῖται, κατασβεσθῆρα, τῆς δ' ἀληθινῆς παιδείας καὶ τῶν Ἑλληνικῶν λόγων ἀνακαινιστήν· καὶ τῆς μὲν Ἰταλίας νοσοῦσης καὶ στασιαζούσης ἰατρόν, αὐτῆς δὲ τῆς Ἑλλάδος, πάλαι καταδεδουλωμένης, ἐλευθερωτὴν καὶ ὅλως τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εὐεργέτην ἔσεσθαι καὶ διορθωτήν»².

1. Αὐτόθι, σελ. 123. Τὸ χειρόγραφον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου ὁ Μουσοῦρος παρεσκεύασε τὴν ἐκδοσιν, σφύζεται εἰς τὴν Μαρκιανὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βενετίας: αὐτόθι, σελ. CXVI κέ.

2. Émile Legrand, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 100. Εἰς τὸν πάπαν Λέοντα τὸν Γ' ἀπευθύνεται ὡσαύτως μακρὸν ποίημα λατινιστὶ Ἰωάννου Γεμιστοῦ τοῦ Ἑλληνοῦ, γραμματέως τοῦ Ἀγκῶνος, προφανῶς ἀπογόνου τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος. *Ad sanctissimum dominum nostrum Leonem decimum pontificem maximum. Ioannis Gemisti Graeci. Protrepticon et Pronosticon*. Impressum Anconae per Bernardinum Guerraldum Vercellensem Anno Do-

Τὸ ἕτερον τῶν κειμένων εἶναι ὁ «Ὑμνος εἰς τὸν Πλάτωνα» τοῦ Μουσούρου¹. Εἰς τὸ ἐκ διακοσίων στίχων ποίημά του ὁ Κρηὶς φιλόλογος ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἀθηναῖον φιλόσοφον, «ξυνοπαδὸν θεοῖς καὶ δαίμοσιν», «πασσυδίη μεγάλῳ Ζηνὶ παρεσπομένοις», καὶ καλεῖ αὐτόν, ὅπως «λιπὼν χορὸν οὐραγιῶνων», κατέλθῃ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ παραλάβῃ τὸ τεῦχος τοῦτο (τὴν ἔκδοσιν δηλαδὴ τῶν Πλατωνικῶν ἔργων), τὸ ὁποῖον περιέχει τὸν Σωκρατικὸν διάλογον καὶ τὰ σοφὰ γεννήματα τῆς διανοίας του: «ὁ Σωκρατικὴν ὀαριστὴν ἀμφὶς ἔχει καὶ σῆς (τοῦ Πλάτωνος) κεδνὰ γένεθλα φρενός». Ἀκολουθῶς προτρέπει τὸν φιλόσοφον νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Ῥώμην.

*Τὰς γε λαβὼν ἀφίκοιο πόλιν βασιλιδα πασέων
ὄσσας οὐρανόθεν δέρεται ἡέλιος²,*

mini M. CCCC. XVI. Die XVIII mensis Ianuarii. Ἀνετυπώθη παρὰ Κ. Ν. Σάθα, *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Η', σελ. 543 κέ. Ὁ καθηγητὴς Μ. Μανούσκακας δικάως ἐξῆρε τὴν σημασίαν τοῦ κειμένου τούτου: *Ἐκκλησίαις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1965, σελ. 20, κέ., 38 κέ.

1. Τὸ ποίημα τοῦ Μουσούρου ἀνετυπώθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα, *Νοεελληνικὴ Φιλολογία*, σελ. 85 κέ., ὑπὸ τοῦ Α. Firmin - Didot, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 491 κέ. (μετὰ μεταφράσεως γαλλιστὶ ἀποσπασμάτων τινῶν: σελ. 352 κέ.) καὶ ὑπὸ τοῦ Émile Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. 106 κέ. Νεωτέρα ἔκδοσις μετὰ μελετήματος ὑπὸ Γ. Μ. Σηφάκη, Μάρκου Μουσούρου τοῦ Κρητὸς ποίημα εἰς τὸν Πλάτωνα, *Κρητικὰ Χρονικά*, τόμ. 8 (1954), σελ. 366 κέ. Ὁ Ἡλίας Βουτιερίδης παραθέτει μετάφρασιν τοῦ ποιήματος εἰς τὴν καθαρεύουσαν: *Ἱστορία τῆς Νοεελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων*, τόμ. Α', Ἀθήναι, 1924, σελ. 282 κέ. Εὐρέα ἀποσπάσματα εἰς τὴν δημοτικὴν ἐφιλοτέχνησεν ὁ κ. Μανούσκακας, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 18 κέ. Πρβλ. καὶ σελ. 37. Ὁ σύγχρονος τοῦ Μουσούρου ἀνθρωπιστὴς Ζηνόβιος Acciaiuoli (1461-1519) μετέφρασε τὸν «Ὑμνον» εἰς τὴν Λατινικὴν, ὑπάρχει δὲ καὶ ἕτερα κατὰ λέξιν Λατινικὴ μετάφρασις σφωζομένη ἐν χειρογράφῳ: Rudolf Menge, De Marci Musuri vita, studiis, ingenio narratio, ἐν *Hesychii Alexandrini Lexicon*, post Ioannem Albertum rec. M. Schmidt, τόμ. Ε', Halle, 1868, σελ. 1 κέ. Πρβλ. Martin Sicherl, *Musuros - Handschriften*, ἐν *Serta Turyniana*, edd. J. L. Heller, J. K. Newmann, Urbana Illinois, 1974, σελ. 574 κέ. Ἐμμετρος Ἀγγλικὴ μετάφρασις ὑπὸ William Roscoe, *The Life and Pontificate of Leo X*, τόμ. Β', Liverpool, 1805. Πρβλ. D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 114 κέ., 151 κέ.

2. Ὡς ἐν παρόδῳ παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω (σελ. 631), οἱ Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς, πιστοὶ εἰς τὴν ἀπολεσθεῖσαν Ἑλληνικὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων, τὴν Κωνσταντινούπολιν, μετέθεσαν τὴν ὀνομασίαν εἰς τὴν Ῥώμην, τὴν Παλαιὰν Ῥώμην, πρόδρομον τῆς ἰδικῆς τῶν Νέας Ῥώμης, ἢ εἰς τὴν Βενετιαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκον καταφύγιον καὶ ἢ ὁποία

*Ῥώμην ἐπτάλοφον γαίης κράτος αἰὲν ἔχουσαν,
ἧς διὰ μεσσατίας Θύμβρις ἐλισσόμενος,
κοίρανος ἑσπερίων ποταμῶν, κερατηφόρος εἶσιν
οὔθαρ παιάνων βόλακος Ἀύσονης¹.*

Ἐκεῖ ὁ Πλάτων θὰ συναντήσῃ τὸν Ἰωάννην τῶν Μεδίκων, νῦν Λέοντα τὸν δέκατον, «σοφίης τε πρόμον καὶ ποιμένα λαῶν, ὀππόσοι Εὐρώπην ναιετάουσιν ὄλην»·

*Εἰσβάς δ' ὀλβιόδαιμον ἀνάκτορον, εὐθύς ἐραστάς
Σεῖο, Πλάτων, πολλοὺς ὄφραι ἐν μεγάροις,
παντοίαις ἀρεταῖς μεμηλότας ἠδ' ἀοριστάς
τερπνοὺς καὶ πυντοὺς Ζηνὸς ἐπιχθονίου,
πάντοθεν οὖς αὐτὸς μετεπέμψατο καὶ σφίσι χαίρει,
τιμίηντα διδοὺς καὶ πολύολβα γέρα².*

Μεταξὺ τούτων καταλέγονται ὁ ἥρωσ Βεμβιάδης (ὁ καρδινάλιος καὶ ἀνθρωπιστὴς Πέτρος Bembo, 1470-1547) καὶ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις. Λέγει περὶ τοῦ τελευταίου: τοῦτον

*Λασκαρέων γενεῆς ἐρικυδέος ἄκρον ἄωτον
καὶ τριπροσωποφανοῦς οὔνομ' ἔχοντα θεοῦ,
ὃς μ' ἔτι τυτθὸν ἐόντα πατὴρ ἄτε φίλτατον υἱὸν
στεργόμενος περὶ δὴ στέρξεν ἀπὸ κραδίης
καί μοι στεῖνος ὁδοῦ πρὸς Ἀχαιίδα μοῦσαν ἀγοῦσης
δειξεν ἀριγνώτως μοῦνος ἐπιστάμενος³.*

ὀνομάσθη «ἠθικὴ πρωτεύουσα» τοῦ ὑποδούλου Ἑλληγισμοῦ: Bruno Lavagnini, *La Letteratura neoellenica*, Μιλᾶνον, 1969, σελ. 110 κέ.

1. «Καὶ ἀφοῦ λάβῃς αὐτάς (τὰς σελίδας), ἔλα εἰς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων, ὅσας ἀπὸ τὸν οὐρανὸν κατοπεύει ὁ ἥλιος, εἰς τὴν ἐπτάλοφον Ῥώμην, ἣ ὅποια κατέχει πάντοτε τὴν ἐξουσίαν τοῦ κόσμου: διὰ μέσου αὐτῆς διέρχεται ἐλισσόμενος ὁ κερασοφόρος Θύμβρις (Τίβερις), ταγὸς τῶν ἑσπερίων ποταμῶν, καὶ γονιμοποιεῖ τὴν εὐκαρπον βῶλον τῆς Αὐσονίας».

2. «Ὅταν δὲ θὰ εἰσέλθῃς εἰς τὰ εὐδαίμονα ἀνάκτορα, εὐθύς εἰς τὰ μέγαρα θὰ ἴδῃς, ὦ Πλάτων, πολλοὺς θαυμαστάς σου, ἄνδρας ἐφιεμένους παντοίων ἀρετῶν, τερπνοὺς καὶ σφόδρον ἐταίρους τοῦ ἐπιγεῖου Διὸς (τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ Ι')· τούτους αὐτὸς πανταχόθεν μετεκάλεσε καὶ τέρπεται μετ' αὐτῶν, προσφέρων βαρῦτιμα καὶ ἄφθονα δῶρα».

3. Μὲ ἰδιαιτέραν φιλίαν τιμᾷ ὁ πάπας τὸν διδάσκαλον τοῦ Μουσούρου Ἰανὸν Λάσκαριν, «τῆς ἐνδόξου τῶν Λασκαριδῶν γενεᾶς ὑψηλὴν κορυφήν, φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ

Ἄσπασίως θὰ δεχθῆ ὁ ποντίφηξ τὸν Πλάτωνα καὶ εὖμενῶς θὰ λάβῃ τὸ δῶρον, «τό περ Ἄλδος ἀμύμων δεσηταῖς ἐρίφων γραπτὸν ἐν ἀρνακίσι πρόφρων (. . .) προΐησι διοτρεφές». Ἐντὶ πάσης ἀμοιβῆς, οὗτος δὲν θὰ ζητήσῃ χρυσὸν καὶ ἄργυρον. Διὰ στόματος τοῦ Πλάτωνος θὰ ἀπευθύνῃ πρὸς τὸν Λέοντα ἔκκλησιν περὶ εἰρήνης. Οἱ στίχοι, τοὺς ὁποίους ὁ Μουσοῦρος ὑποβάλλει εἰς τὸν Ἀθηναῖον φιλόσοφον, εἶναι ὑψηλοῦ ἤθους καὶ κάλλους:

*Οὐχ ἴνα οἱ χρυσὸν τε καὶ ἄργυρον, οὐδ' ἴνα πέμψῃς
ἐμπλείην ῥηγέων λάρνακα πορφυρέων,
ἀλλ' ἴν' ἀποσβέσεως μαλερὸν πῦρ ἄλλοπροσάλλου
Ἄρηος, τῷ νῦν πάντ' ἀμαθινόμενα
ἄλλυται· οὐκ αἶεις ὡς Εὐγανείαις ἐν ἀρούραις ¹
πάντα πλέω λύθρον, πάντα πλέω νεκρῶν;
Παίδων δ' οἰμωγὴν καὶ θηλυτερῶν ὀλολυγὴν
ῥῆκτισε μὲν Κύκλωψ, ῥῆκτισε δ' Ἀντιφάτης ².
Φλόξ δ' ὀλοή τεμένη τε θεῶν οἴκους τε πολιτῶν
δαρδάπτει μογερῶν τ' ἀγρονόμων καμάτους ³.*

Καλεῖ τὸν πάπαν νὰ καταπαύσῃ τὴν ἐμφύλιον μάχην: «παῦσον, ἄναξ, χάριμν ἐμφύλιον· ἔνθεο σοῖσιν υἰάσιν εἰρήνην καὶ φιλότητα, πάτερ, (. . .) εἰρήνην πολύκαρπον, εὐφρονα, βοτρυόδωρον, εἰρήνην κόσμῳ παντὶ ποθεινοτάτην». Περιπαθεῖς τόνους λαμβάνει ὁ στίχος, ὅταν ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται εἰς τὴν δουλωθεῖσαν πατριδα καὶ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων:

τριπροσώπου θεοῦ (Ἰανοῦ)· αὐτὸς μικρὸν ἀκόμη ὄντα, ὡς πατὴρ τὸν προσφιλεῖ υἱὸν περιβάλλει διὰ στοργῆς, μὲ ἠγάπησεν ἀπὸ καρδίας· αὐτὸς, πασιφανῶς μόνος εἰδήμων, μοῦ ἔδειξε τὴν στενὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Ἀχαιίδα μοῦσαν».

1. Οἱ Euganeí ἦσαν λαὸς ἐγκατεστημένος μεταξὺ τῶν Ἄλπεων καὶ τοῦ Ἀδρίου. Ὡς γεωγραφικὸν ὄνομα δηλοῖ τὴν βορείως τῆς Βερώνης, τῆς Βικεντίας καὶ τῆς Παδοῦς περιοχὴν.

2. Ὁ Ἀντιφάτης ἦτο βασιλεὺς τῶν Λαιστρυγόνων.

3. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος, εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς εὐεργεσίας του, «δὲν ζητεῖ νὰ τοῦ στείλῃ χρυσὸν καὶ ἄργυρον, οὔτε κιβώτιον πλήρες πορφυρῶν καλυμμάτων, ἀλλὰ νὰ κατασβέσῃ τὸ ὀρηκτικὸν πῦρ τοῦ ἀσταθοῦς Ἄρεως, διὰ τοῦ ὁποίου τὰ πάντα τώρα ἐρεῖποῦνται καὶ ἀφανίζονται. Δὲν ἀκούεις ὅτι εἰς τὰς χώρας τῶν Εὐγανέων τὰ πάντα εἶναι πλήρη αἱμάτων, τὰ πάντα πλήρη νεκρῶν; Ἡ οἰμωγὴ τῶν παίδων, αἱ κραυγαὶ τῶν γυναικῶν θὰ προεκάλουν τὸν οἶκτον τοῦ Κύκλωπος, θὰ προεκάλουν τὸν οἶκτον τοῦ Ἀντιφάτου. Ἡ ὀλεθρία φλόγα καταβροχθίζει τὰ τεμένη τῶν θεῶν, τοὺς οἴκους τῶν πολιτῶν καὶ τὸν μόχθον ἀθλιῶν ἀγροτῶν».

Αὐτὰρ ἀριθμηθέντας ἐπιπροΐαφον ἅπαντας,
 Τουρκογενῶν ἀνόμοις ἔθνεσιν αἰνολόκων·
 Οἱ χθόνα δουλώσαντες Ἀχαιίδα, νῦν μεμάασιν
 νασι διεκπεράαν γῆν ἐς Ἴηπυγίην,
 ζεῦγλαν ἀπειλοῦντες δούλειον ἐπ' ἀρχένη θήσειν
 ἄμμιν, αἴστώσειν δ' οὔνομα Θειοτόκου¹.
 Ἄλλὰ σὺ δὴ πρότερος τεῦξον σφίσιν αἰπὸν ὄλεθρον
 πέμψας εἰς Ἀσίης μυρία φῦλα πέδον . . .².

Ὁραματίζεται ὁ Μουσοῦρος τὴν Πανευρωπαϊκὴν Σταυροφορίαν χωροῦσαν εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Ἀσίας: τὴν τῶν «χαλκεοθωρήκων Κελτῶν θοῦριν Ἐνυώ»³, ἀκολούθως τὸ πολεμικὸν ἔθνος τῶν φλογερῶν Ἰβήρων: «αἰθῶνων μετέπειτα σακέσπαλον ἔθνος Ἰβήρων», τὸ «μέλαν Ἐλβετῆς πεζομάχοιο νέφος», «Γερμανῶν τε φάλαγγας ἀπείρονας ἀνδρογιγάντων», «τοῖς δ' ἐπὶ Βρεττανῶν λαὸν ἀρηιφίλων», «πάσης τ' Ἰταλῆς ὅσ' ἀλεύατο λείψανα πότιμον», «δομοῦ σὺν Παίοσιν ἀγκυλοτόξοις, τοῖς θαμὰ Τουρκῶν αἵματι δευομένοις»⁴.

Αὐτὰρ χιλιόνας Βενέτων ἁλὸς ἀρχιμεδόντων
 οὐλαμός, ὠκνάλοις ὀλκάσι μαρνάμενος,
 καὶ νέες Ἰσπανῶν μεγακήτεες, οὔρεσιν ἴσαι,
 αἶ κορυφὰς ἰστών ἐντὸς ἔχουσι νεφῶν,
 εὐθὺς ἐς Ἑλλήσποντον (ὑπὲρ καρχῆσια δὲ σφέων
 αἰὲν ἀειρέσθω σταυρὸς ἀλεξίκακος)
 ὀρμάσθων. Ἦν γάρ τε πόλει Βυζαντίδι πρώτη
 νόστιμον ἀστράφη φέγγος ἔλευθερίας,

1. Γίνεται ἐνταῦθα ἀναφορὰ εἰς τὴν ἄλωσιν τοῦ Ὑδροῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1480. Διὰ τῶν ὀνομάτων Ἰάπυρες, καὶ Ἰαπυγία ἐκαλοῦντο οἱ κάτοικοι καὶ ἡ χώρα τῆς Καλαβρίας καὶ συνεκδοχικῶς ἡ νότιος Ἰταλία.

2. Ὅμως, ἀφοῦ συγκροτήσῃς τὸν στρατὸν σου, «ῥῆψε αὐτὸν ὄλον ἐναντίον τῶν ἀνόμων Τουρκογενῶν ἔθνων, τῶν φοβερῶν λύκων, οἱ ὅποιοι ὑποδουλώσαντες τὴν Ἀχαιίδα γῆν, ἐπιδιώκουν τώρα νὰ διαπεραιωθοῦν διὰ τῶν πλοίων εἰς τὴν Ἰαπυγίαν χώραν, ἀπειλοῦντες νὰ θέσουν ἐπὶ τοῦ ἀρχένου μας ζυγὸν δουλείας καὶ νὰ ἀφανίσουν τὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου. Ἄλλὰ πρόλαβε, σὺ πρῶτος, νὰ ἐπιφέρῃς τὴν ὄλοσχερῆ καταστροφὴν των, στέλλων εἰς τὰ Ἀσιατικὰ πεδία μυριάδας λαῶν».

3. Ἡ Ἐνυώ ἦτο θεὰ τοῦ πολέμου (ἐνυάλιος).

4. Ὁ ποιητὴς ὑπαινίσσεται ἐνταῦθα τὴν ἀντίστασιν τῶν Οὐγγῶν εἰς τὰς Τουρκικὰς ἐπιθέσεις ἐπὶ Ματθίου Κορβίνου (1458-1490) καὶ ἀκολούθως.

αὐτήν κεν θλάσσειας ἀμαιομακέτοιο δράκοντος
 συντριψας κεφαλὴν· τᾶλλα δὲ τοιοῦ μέλη
 ῥεῖτ' ἀλαπαδνὰ γένοιτο· λεῶς ὅτι θάρσος ἀείρας
 Γραικὸς ὁ δουλεία νῦν κατατροχόμενος,
 ἀρχαίης ἀρετῆς, ἴν' ἐλεύθερον ἡμαρ ἴδηται,
 μνήσεται οὐτάζων δῆϊον ἐνδομύχως¹.

Τότε «ἔσται χρυσοῦν πᾶν γένος ἡμερίων, σεῖο (τοῦ Λέοντος) θεμιστεύοντος ὄλλη χθονί· καὶ μετ' ὄλεθρον δυσσεβέων οὔσης πανταχοῦ ἠρεμίας».

Καὶ τὰ μὲν εἴθε γένοιτο, μαθήμασι νῦν δὲ παλαιῶν
 Ἑλλήνων, ὄναξ, ἄρκεσον οἰχομένους·
 Θάρανον δ' Ἑκάτοιο φιλαγρόπνους ὑποφήτας,
 δώροις μειλίσσων καὶ γεράεσσι θεῶν.
 Παντοδαπούς τε, πάτερ, ξυναγείρας ἡμὲν Ἀχαιῶν
 ἠδὲ πολυσπερέων νιέας Ἑσπερίων
 προθήβας καὶ μήτε φρενῶν ἐπιδευέας ἐσθλῶν
 μήτε φνῆς μήτ' οὔν αἵματος εὐγενέος,
 ἐν Ῥώμῃ κατάνασσον, ἐπιστήσας σφίσις ἄνδρας,
 οἳ σφύζουσι λόγων ζώπυρον ὠγυγίων.
 Ναίοιεν δ' ἀπάνευθε πολυσκάρθμοιο κυδοιμοῦ
 Νηϊάδων προχοαῖς γειτονέοντα δόμον.
 Τῶ δ' Ἀκαδημείης ὄνομ' εἶη κυδιανείρης
 ζήλω τῶ προτέρης, ἦν ποτ' ἐγὼ νεμόμην,
 κούροις εὐφρέεσσις ἐπισταμένων ὀαρίζων,
 τούς γ' ἀναμιμνήσκων ὧν πάρος αὐτοὶ ἴσαν.

1. «Ἄλλὰ καὶ τῶν θαλασσοκρατόρων Βενετῶν ὁ ἀμέτρητος στόλος, πού μάχεται μὲ τὰ ταχύπλοα καράβια, καὶ τὰ πελώρια σκάφη τῶν Ἰσπανῶν, παρόμοια βουνά, πού τὰ κατάρτια τους χάνονται μέσα εἰς τὰ νέφη, ἅς ὀρμήσουν εὐθύς πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον (εἰς τὰς κορυφὰς δὲ τῶν ἰσθμῶν τῶν ἅς ὑψώνεται πάντοτε ὁ ἀλεξίκακος σταυρός). Διότι, ἐὰν εἰς τὴν πόλιν τοῦ Βυζαντίου πρώτην ἀστράφη τὸ ποθεινὸν τῆς ἐλευθερίας φέγγος, θὰ συντριψῆς τὴν κεφαλὴν τοῦ φοβεροῦ δράκοντος· τὰ δ' ἄλλα μέλη του θὰ παραλύσουν εὐκόλως· ἐπειδὴ ὁ λαὸς τῶν Γραικῶν, ὁ ἐν δουλείᾳ σήμερον κατατροχόμενος, διὰ νὰ ἴδῃ τὴν ἡμέραν τῆς ἐλευθερίας, θὰ ἀναμνησθῆ τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς καὶ ἐκ τῶν ἔνδον θὰ πλήξῃ καιρίως τὸν ἐχθρόν».

Ἄλλ' ἢ μὲν δὴ ὄλωλε, σὺ δ' ἦν καινὴν ἀναφήνης,
 ἔνθεν ἄρ' εὐμαθίης πυρσὸς ἀναπτόμενος
 βαιοῦ ἀπὸ σπινθήρος, ἀναπλήσει μάλα πολλῶν
 ψυχὰς ἠϊθέων φωτὸς ἀκηρασίου¹.
 Ἐν Ῥώμῃ δέ κεν αἴθις ἀνηβήσειαν Ἀθῆναι
 ἀντί τοι Ἰλισσοῦ Θύμβριν ἀμειψάμεναι².

Συμπληρώνει καὶ διαφωτίζει τὸ θαυμάσιον τοῦτο ποιητικὸν κείμενον ὁ πρόλογος εἰς τὸν Πausανίαν, ἐν τῶν τελευταίων συγγραμμάτων τοῦ σοφοῦ Κρητός, ἀφιερούμενον εἰς τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν. Ὡς ἐὰν προησθάνετο τὸ τέλος, ὁ μαθητὴς ἠθέλησε νὰ ἐξάσῃ τὴν ἔκτακτον προσωπικότητα τοῦ διδασκάλου. Βραχὺ δεῖγμα τοῦ ἐπαίνου παρετέθη ἀνωτέρω³. Ἐν ἀρχῇ ὁ Μουσοῦρος ὁμιλεῖ περὶ τῆς τυπογραφικῆς τέχνης. «Πολλάκις ἐθαύμασα, λέγει, τῶν πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς μὲν ἀηδῶς ἐσχηκότων, τὰ δ' ἀρχαιότατα μόνον ἐγκωμιάζειν εἰθισμένων καὶ τὴν φύσιν τοῖς μὲν παλαιοῖς μητέρα γεγονέναι φιλόστοργον, ἡμῖν δὲ μητριὰν εἶναι δυσμενῆ σχετλιαζόντων. Πᾶσαν γὰρ ἐπιστήμην τε καὶ τέχνην πάλοι μὲν ἠνθηκέναι καὶ ἐς τὸ ἀκραιφνέστατον ἐξηκριβῶσθαι· νῦν δ' ἀπομαραίνεσθαι καὶ κατολιγωρουμέ-

1. Ὁ Μουσοῦρος ἀναφέρεται εἰς τὴν μελετωμένην ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ Γ' Ἰδρυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου.

2. «Καὶ ταῦτα μὲν εἶθε νὰ πραγματοποιηθοῦν· ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὃ ἄναξ, προστάτευσεν τὰ ἀφανιζόμενα μαθήματα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων· ἐνθάρρυνε τοὺς ἀγρύπνους ὑποφήτας (προφήτας) τοῦ Ἐκάτου Ἀπόλλωνος (τοὺς ποιητάς), θεραπεύων αὐτοὺς μὲ δῶρα καὶ μὲ τιμὰς τῶν θεῶν. Συγκέντρωσε πανταχόθεν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τόσον τοὺς υἱοὺς τῶν Ἀχαιῶν (τῶν Ἑλλήνων), ὅσον καὶ τῶν διεσκορπισμένων κατοίκων τῆς Ἑσπερίας, τοὺς προσήβους, οἱ ὅποιοι δὲν στεροῦνται οὔτε πνευματικῶν ἱκανοτήτων, οὔτε φύσεως ἀγαθῆς, ἀλλ' οὔτε καὶ εὐγενοῦς αἵματος· τούτους ἐγκατάστησον εἰς τὴν Ῥώμην ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν ἀνδρῶν, οἵτινες διασφύζουν τὸ ζώπυρον τῶν παναρχαίων λόγων (τῶν ἀρχαίων γραμμάτων). Ἄς κατοικοῦν μακρὰν τοῦ ταχυκινήτου θοοῦ βου, εἰς τὸν δόμον τὸν γειτονεύοντα μὲ τὰ ὕδατα τῶν Ναϊάδων. Εἰς τοῦτον (τὸν δόμον) ἄς δοθῇ τὸ ὄνομα τῆς λαμπρᾶς Ἀκαδημίας κατὰ ζῆλον τῆς προτέρας ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐγὼ κάποτε ἐνεμόμην, συναναστρεφόμενος μὲ νέους εὐγενεῖς, ἀνακαλῶν δὲ εἰς τὴν μνήμην των ὅσα αὐτοὶ πρότερον ἐγνώριζον (κατὰ τὸν Γ. Μ. Σηφάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 388, ὁ στίχος ἀναφέρεται εἰς τὴν περὶ ἐκμαιεύσεως Σωκρατικὴν διδασκαλίαν). Ἄλλ' ἐκείνη μὲν ἐχάθη· σὺ δέ, ἐὰν ἀναδειξῆς νέαν (Ἀκαδήμειαν), εἰς τὴν ὁποίαν ἀπὸ μικροῦ σπινθήρος θὰ ἀνάψῃ ὁ πυρσὸς τῆς μαθήσεως, θὰ γεμίσῃ τὰς ψυχὰς πλείστων νέων μὲ λαμπρὸν φῶς. Εἰς δὲ τὴν Ῥώμην ἤθελον πάλιν ἀνακαινισθῆ αἱ Ἀθῆναι, ἀλλάσσοσαι τὸν Θύμβριν (Τίβερην) ἀντί τοῦ Ἰλισσοῦ».

3. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 627.

νην εἰς τὸ χειρόν ὑπορρεῖν». Οἱ ταῦτα λέγοντες ἀδίκως κατηγοροῦν τὴν καθ' ἡμᾶς ταύτην ἡλικίαν. Ἀφίνοντες κατὰ μέρος τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ παλαιὰ μέσα τοῦ πολέμου, τὰ ὅποια θὰ ἐφαίνοντο παιδαριώδη ἀθύσματα, ἀποβλέπομεν εἰς τὴν νεωτάτην τεχνικὴν τῆς διαδόσεως τῆς γνώσεως. «Τὴν δὲ τῶν τύπων καινουργίαν, δι' ἧς ἐξ ἑνὸς ἀντιγράφου, ὥστερ ἕκ τινος γονιμωτάτου στελέχους, μυρίαί βίβλων παραφυάδες ἀπογεννῶνται, βιωφελῆ τ' οὔσαν καὶ μεγάλων αἰτίαν ἀγαθῶν, (τί γὰρ μεῖζον, τί δὲ τιμαλφέστερον εὐεργέτημα τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων πορίσαι δύναιντ' ἂν οἱ θεοὶ σοφίας τε καὶ γνώσεως, ἧς ἴσμεν ὄντα τὰ βιβλία ταμιεῖα), παλαιοὶ μὲν αἰῶνες οὐκ ἐξίσχυσαν ἐπινοῆσαι, χθὲς δὲ καὶ πρόην ὁ παρὼν βίος ἐξευρῶν ἐπιστομίζει τοὺς βλασφημοῦντας καὶ διασύροντας τὰ μὴ Κρονίων ὄζοντα καὶ Διασίων».

Τῶν τύπων τούτων «ὁ Προμηθεὺς τὸ ἔμφυτον ταῖς διανοίαις ἡμῶν ἀναρριπίζων σέλας, ἠτοίμασε τὴν ὄντως ἀληθινὴν ἀνθρώπῳ τροφήν, δι' ἧς ὥσπερ φυτὰ αἰθέρια καὶ ζωपुरεῖσθαι πεφυκάμεν καὶ τεθηλέναι». Τῆς εὐεργεσίας τοῦ ἐπινοήσαντος ἀνδρὸς (πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ Μανουτίου), «εἶπερ ἄνδρα χρὴ καλεῖν τὸν οὕτω θείαν ἐσκεμμένον τέχνην, πρῶτοι μὲν οἱ Λατῖνοι γευσάμενοι ἐνεφορήθησαν ἄχρι κόρου, πολλαπλασιάσαντές τε τὰ συγγράμματα τῶν παρ' ἑαυτοῖς σοφία καὶ δυνάμει τοῦ λέγειν διαπρεψάντων, ἐντελεῖς τῶν πεπαιδευμένων ἐκάστῳ παρεσκευάσασιν βιβλιοθήκας». Ἔπειτα οἱ περὶ τὸν Χαλκοκονδύλην καὶ τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν, «τοὺς αὐτόχθονας τῆς πρεσβυτέρας Ἑλλάδος καὶ τοῖς ὠγυγίοις ἐκείνοις ἥρωσιν ὁμοσπόρους, ἐπεχείρησαν ἡμεδαπῶν ἐντυπώσει βιβλίων, πολλὰς τε Ὀμήρων καὶ Λουκιανῶν, Ἀπολλωνίων τε καὶ ἐπιγραμματογράφων ποιητῶν δαψιλῶς ἐπιδόντες τοῖς φιλέλλησιν ἑκατοντάδας, ἐπηνέθησαν διαφερόντως. Τούτους Ἄλδος ὁ πολύτλας διαδεξάμενός τε καὶ ζηλώσας πάση τε δυσχερείᾳ ὁμόσε χωρήσας, συμπραττόντων αὐτῷ καὶ συνεργούντων τῶν Ἐνετίησι φιλοσοφούντων τῆς Ἑλλαδικῆς μουσῆς τροφίμων, μεγάλα τῷ ὄντι κατώρθωσε, καὶ ἦν τις ἐπεικῶς καὶ μὴ πρὸς ἀπέχθειαν ἐξετάζειν ἐθέλη τὰ πράγματα, πολλῶν καὶ καλῶν εὐεργετημάτων ὑπῆρξε τοῖς λόγων ὀρεγομένοις τῶν μὲν ποιητικῶν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἀπάντων καὶ ὀητορικῶν ἡμῖν μεταδούς, τὰ δ' εὐρισκόμενα τῶν τ' Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος εἰς φῶς ἀναγαγόν»¹.

Ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τῆς ἀφιερώσεως τῆς «Ἑλλάδος περιγηγήσεως» εἰς τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος ἐπανερχεται εἰς τὸ μέγα διὰ τὴν Ἑλλάδα θέμα «τῆς πάλαι θρυλουμένης τε καὶ ποθομένης τῶν Σταυροφόρων συνωμοσίας καὶ κατὰ τῶν ἀσεβῶν ἐπιστρατείας». Ἐγκαταλείπων δὲ τὴν μεγαλορ-

1. Émile Legrand, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 144 κέ.

ρήμονα καὶ ποιητικὴν διατύπωσιν τοῦ «Ὑμνου εἰς τὸν Πλάτωνα», ὑποβάλλει εἰς τὸν διδάσκαλόν του ἀντιδράσεις ὡς αἱ ἐξῆς: εἶναι αἰσχροὺς «τοὺς Εὐρώπης ἡγεμόνας καὶ βασιλεῖς περὶ μὲν ἑνὸς ἢ καὶ δυοῖν πολιχνίῳ δυστήνῳι τσαῦτ' ἔτη ταλαιπωρεῖσθαι πολεμοῦντας, στάσεις τε καὶ σφαγὰς καὶ ταραχὰς ἐν Ἰταλίᾳ ποιοῦντας καὶ τῶν χριστιανῶν αἵματι καταμιαίνοντας τὰ ῥεῖθρα τῶν ποταμῶν, τσαῦτας δὲ πόλεις καὶ χώρας παμφορωτάτας καὶ συνοικίας καὶ προσόδους διατελεῖν προἰεμένους καὶ καρποῦσθαι τοὺς ἀθροῦς ἑᾶν, καὶ ταῦτα ῥᾷδιον ὄν εἶπερ ποτὲ καὶ νῦν ἀπάσης αὐτοὺς τῆς Ἀσίας ἐκβαλεῖν, ἐκνευρισμένους ἤδη ταῖς συνεχέσιν ἥτταις καὶ μὴ πάντως ἔχοντας ἀστασιάστως»¹.

Ἀναφερόμενος τέλος εἰς τὸ ἴδρυθὲν ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος, εἰσηγουμένου τοῦ Λασκάρεως, «Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον» (ἢ «ἐν Κυρίῳ λόφῳ Ἀκαδημίαν»), τὸ ὁποῖον ἤρχισε λειτουργοῦν τὴν 7 Φεβρουαρίου 1514, ὁ Μουσοῦρος χαιρετίζει τὸ γεγονός ὡς σωτηρίαν καὶ ἀνακαινίσιν τῆς Ἑλληνίδος γλώσσης καὶ τῶν Ἑλληνικῶν λόγων. «Ὅρων γὰρ (ὁ Ἰανός) ἐνίους τῶν ἡμεδαπῶν διὰ τὴν πολυετῆ δουλείαν οὕτω μὲν ἐπιλαθομένους ἑαυτῶν ὡς μηδέποτε ἄνανήφειν καὶ μηδεμίαν ὄλως τῶν προγόνων ἔχειν ἔννοϊαν, ἀλλ' ἐθελοκακοῦντας πολιτικοῦ βίου, παιδεύσεώς τε καὶ ἀγωγῆς ὀλιγώρως ἔχειν», «τοιούτῳ τι πρὸς τὴν θεήλατον ταύτην ἡμῶν μεμηχάνησαι συμφορὰν ὡς γὰρ μὴ παντάπασιν ἀποσβεσθῆ τὸ σφζόμενον ἔτι τῶν Ἑλληνικῶν λόγων, καίπερ λίαν ἀμυδρὸν ὄν, οὐκ ὀλίγους ἔκ τε Κρήτης, ἔκ τε Κορκύρας καὶ τῶν παραθαλασσίῳν τῆς Πελοποννήσου μετεπέμψω νεανίσκους...». Οὗτοι «ἀποκαλέσουσι σε πατέρα τῶν λόγων καὶ τῆς Ἰπποκρήνης ἀνακαινιστὴν τῆς Ἑλληνίδος, ἅτε δὴ παρημελημένην ἤδη παρ' Ἑλλησι τὴν ποιητικὴν δύναμιν ἀνασώσαντα καὶ μετὰ πολλὰς ἐτῶν περιόδους πρῶτον ἄξια Μουσῶν οἶόν τε γενόμενον ἄσαι»². Καὶ τὸ μὲν Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον δὲν ἐπέζησε τοῦ θανάτου τοῦ ἀνθρωπιστοῦ πάπα Λέοντος τοῦ δεκάτου (1513 - 1521) ὅμως ἤδη ἡ παιδείσις τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ δημιουργία ἡγετικῶν στελεχῶν προήγετο εἰς τὴν Ῥώμην, εἰς τὴν Βενετίαν, εἰς τὴν Πάδουαν³.

1. Αὐτόθι, σελ. 147.

2. Αὐτόθι, σελ. 148 κέ. Περὶ τοῦ ἰδρυματος τούτου βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου στὸν Πάπα Λέοντα Γ' (15 Φεβρουαρίου 1514), *Ὁ Ἑραριστής*, ἔτος Α' (1963), σελ. 161 κέ.

3. Giovanni Fabris, *Professori e scolari greci all' Università di Padova*, *Archivio Veneto*, s. VI, τόμ. 30-31 (1942), σελ. 121 κέ. Ἄρ. Π. Στεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, Ἀθῆναι, 1970.

Ε'.

Ἡ ἀνωτέρω διεξαχθεῖσα ἔρευνα, ἡ ἀνθολόγησις τῶν κειμένων καὶ ἡ γενικωτέρα ἐπισκόπησις τῶν πραγμάτων ὑπῆρξαν περιορισμένοι ἐν τῷ χρόνῳ, διότι περιέλαβον ὕλην μόνως τῆς πρώτης κρισίμου πεντηκονταετίας, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ χρόνῳ τοῦ ἀντικειμένου, διότι ἐνετοπίσθησαν εἰς μόνον τὰ τύποις ἐκδεδομένα κείμενα καὶ ταῦτα οὐχὶ ἐξαντλητικῶς. Παρὰ ταῦτα ὁ ἀμητὸς δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος. Ἀσφαλῶς ἡ ἀποδεικτικὴ αὕτη ὕλη εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ στερεῖται ἐνότητος· ὅμως, συνδυάζοντες τὰς ψηφίδας, ἀναζητοῦντες τὸν λανθάνοντα ἐσωτερικὸν εἰρμόν, ἐρμηνεύοντες τὰς σκέψεις τῶν συγγραφέων, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὸ εὐρὸν μωσαϊκὸν τῶν ἰδεῶν, τῶν ῥοπῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν προσανατολισμῶν, τῶν ὁποίων φορεὺς καὶ κήρυξ ἐγένετο κατὰ τὴν προῖμον περιόδον τὸ Ἑλληνικὸν βιβλίον. Αἱ κατωτέρω προτάσεις εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικαί.

Πρωϊμώτατα οἱ Ἑλληνες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους λαούς, ηἰτύχησαν μεταξὺ τῶν μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν νὰ διαδραματίσουν σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὴν νέαν τεχνικὴν, ἡ ὁποία ἀνεκαίνισεν ἄρδην τὴν παιδείαν τοῦ κόσμου ὀλοκλήρου. Εἰδικώτερον εἰς τὸν τομέα τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ἀπέβησαν οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι καὶ εἰσηγηταὶ τῶν φιλολογικῶν μεθόδων· διεμόρφωσαν συμφώνως πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν χιλίων καὶ πλέον ἐτῶν τὸν τύπον, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ πρώτου κινητοῦ στοιχείου. Ἀπὸ τῶν πρώτων ὥρῶν ἡ τεχνικὴ ὀρολογία των ὑπῆρξεν ἀρτία, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ὑψηλῆς στάθμης τῆς παιδείας καὶ τῆς πληρότητος τοῦ γλωσσικοῦ των ὄργανου. Ἐκτὸς τῶν κλασικῶν κειμένων οἱ Ἑλληνες τῆς Διασπορᾶς προήγαγον τὴν ἐκτύπωσιν θρησκευτικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων καὶ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ ὑπὸ ξενικᾶς κυριαρχίας Ἑλλάς ἀπέκτησεν ἀφθόνως τὰ μέσα τῆς θρησκευτικῆς στοιχειώσεως. Μετ' οὐ πολὺ τὰ εἰς δημώδη γλῶσσαν λογοτεχνικὰ κείμενα θὰ ἀξιοῦν τῆς διὰ τοῦ τύπου διαδόσεως.

Ἐκτὸς τοῦ καθαρῶς οικονομικοῦ διαφέροντος, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο ἀμελητέον, ἡ ἀνάπτυξις τῆς νέας τεχνικῆς ἀνεπτέρωσε τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων. Μεθ' ὑπερηφανείας ἐν ἔθνος ὑπόδουλον, στενάζον ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ Ὀθωμανοῦ δυνάστου καὶ τῶν ἄλλων κρατούντων, διεσπασμένον, τεταπεινωμένον εἰς τὰς τραχείας λεωφόρους τῆς πικρᾶς ἐξορίας, ἐκαλεῖτο μετὰ πάσης τιμῆς καὶ σεβασμοῦ νὰ προβάλῃ εἰς τὴν Ἀνθρωπότητα τὴν προγονικὴν του κληρονομίαν. Ἡ εὐγενὴς τέχνη τῆς Τυπογραφίας μετεβάλλετο οὕτως εἰς ὄργανον διεθνοῦς ἐπικοινωνίας. Τὸ θαυμάσιον τοῦτο μέσον προβολῆς εὐρέως ἐχρησιμοποίησαν οἱ Ἑλληνες. Οἱ

γράφων, ἀπευθυνόμενα πρὸς ἡμεδαπούς καὶ ἀλλοδαπούς, ἐκυκλοφοροῦντο ἀνὰ τὴν ὑφήλιον. Ὁριμοὶ μελετηταὶ καὶ νέοι σπουδασταὶ ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ μεγαλειώδους κόσμου τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν ἐπιγόνων τοῦ μεγάλου ἐκείνου πολιτισμοῦ. Τεχνηέντως οἱ τελευταῖοι οὗτοι παρενέβαλλον εἰς τὰ κείμενά των πληροφορίας, ιδέας, οὐχὶ σπανίως σαλπίσματα ἀπελευθερωτικά, συνθήματα ἀντιτουρκικά, ἐκκλήσεις πρὸς Πανευρωπαϊκὰς Σταυροφορίας.

Αἱ σελίδες τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρως, τοῦ Μάρκου Μουσούρου, τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα παρετέθησαν ἀνωτέρω, εἶναι ἄκρως διαφωτιστικά. Ὁ Ὑμνος εἰς τὸν Πλάτωνα τοῦ τελευταίου — αὐτὸν τὸν Πλάτωνα, τὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς ὄραματίζει διαλεγόμενον μετὰ τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ Ι΄ καὶ πρωτοστατοῦντα εἰς ἓνα παγκόσμιον συναγερμὸν —, «ὁ θαυμάσιος οὗτος ὕμνος εἰς τὸν Πλάτωνα, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Μουσούρος ἐπέδειξε ποιητικὸν τάλαντον ἀντάξιον τῶν ποιητῶν τῶν ὠραιότερων χρόνων τῆς Ἑλλάδος», εἶναι ἀσφαλῶς τὸ περιπαθέστερον καὶ τὸ πλέον ὑποβλητικὸν κήρυγμα. Διὰ τὸ ποίημα τοῦτο μετὰ τινος ἴσως ὑπερβολῆς ἐλέγχθη: «χίλια καὶ πλέον ἔτη παρῆλθον, ἀφ' ἧς ἡ Μοῦσα, ἡ ὁποία ἐνέπνευσε τόσα ἀριστουργήματα, δὲν εἶχε διὰ στόματος ἑνὸς Ἑλλήνου ὁμιλήσει γλῶσσαν τόσον εὐγενῆ καὶ τόσον ὑψηλὴν»¹.

Πᾶσα νέα ἔκδοσις ἀνεμόχλευε τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴν κοινὴν γνώμην. Δὲν εἶναι φαινόμενον ἄνευ ἀπωτέρας σημασίας τὸ ὅτι τὸ ἐπίθετον «φιλέλλην» ἐθεωρεῖτο τίτλος τιμητικός. Ἑλληνες, ἐλληνίζοντες καὶ φιλέλληνες ἀπετέλουν ἰδίαν τινὰ τάξιν. Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὀψιματέρας Ἀρχαιότητος, οὕτω καὶ τώρα ἐνηשמένιζον εἰς τὸ ἐλληνίζειν. Εἰς τὸν ὄργανισμὸν τῆς Νέας Ἀκαδημίας, τὴν ὁποίαν ἴδρυσεν ὁ Ἄλδος, νόμος ἐπέβαλλε «μὴ ἄλλως ἐξεῖναι ἀλλήλοισ ὁμιλεῖν εἰ μὴ τῇ Ἑλλάδι φωνῇ. Εἴ τις δὲ ἄλλως διαλέγοιτο ἐν ἡμῖν ἢ ἐξεπίτηδες ἢ μὴ προνοούμενος ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ νόμου ἐπιλαθόμενος ἢ κατ' ἄλλην τινὰ τύχην, ζημιούσθω ἀργυρίδιον ἓν, ὅποσάκις ἂν τύχη τοῦτο ποιῶν. Σολοικισμοῦ δὲ μὴ κείσθω ζημία, εἰ μὴ ἄρα τις ἐπιτηδεύων ἐξαμάρτοι καὶ τοῦτο»².

Διὰ τοῦ βιβλίου καὶ περὶ τὸ βιβλίον ἤρχισε διαμορφουμένη μακρὰν τῆς ὑποδουλωθείσης Ἑλλάδος νέα πολιτικὴ θεωρία, νέα ἰδεολογία, μία νέα Μεγάλῃ Ἰδέᾳ. Τὸ ἰδεολογικὸν τοῦτο σύστημα τοῦ ἐν τῇ ἐξορίᾳ Ἑλληνισμοῦ, ὡς ἦτο φυσικόν, ὑπέστη τὰς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος, αἱ ὁποῖαι ἀνεμόχλευον τὸ πνευματικὸν ἔδαφος τῆς ἀναγεννωμένης Εὐρώπης, ἰδίως τῆς Ἰταλίας. Πρόσωπα,

1. Émile Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Α΄, σελ. CXVI.

2. Firmin - Didot, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 435 κέ. Πρβλ. καὶ σελ. 147 κέ.

ῥοπαὶ καὶ πράγματα εἰσήγον νέα στοιχεῖα εἰς τὸν Ἑλληνικὸν πατριωτισμόν. Ἐκτὸς τῶν ἐξωγενῶν, ἐνδογενεῖς παράγοντες παρασκευάζουν ἰκανὰς ἀποκλίσεις, κατὰ πρῶτον δὲ λόγον ἡ γεωγραφικὴ προέλευσις τοῦ ἐν τῇ Διασπορᾷ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ. Μέρος μόνον τῶν ἐπηλύδων προήρχετο ἐκ τοῦ «Βυζαντινοῦ» κορμοῦ (τοῦ ὅρου λαμβανομένου ἐν τῇ στενῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸν χῶρον τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τῶν τελευταίων πρὸ τῆς ἀλώσεως χρόνων). Ὁ μέγας ὄγκος τῶν προσφύγων εἶχε τὴν προέλευσιν ἐκ τῶν Ἡπειρωτικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν ἀκτῶν, ἐκ τῶν ἐδαφῶν τοῦ τέως Δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν λατινοκρατουμένων χωρῶν καὶ νήσων, τῶν Βενετικῶν κτήσεων τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κύπρου, τῆς Κρήτης, τῆς Εὐβοίας, τῆς Ἑπτανήσου. Ὅθεν ἀναπόφευκτοι ἀπέβαινον αἱ ἰδιοσυστασίαι, αἱ διχοστασίαι, οἱ ἑτερότροποι προσανατολισμοί. Παραδόξως ἢ ἐπὶ τοῦ ὀθνείου ἐδάφους συνάντησις καὶ συμβίωσις ἐδημιουργοῦν σὺν τῷ χρόνῳ παράγοντας ἀπαμβλύνσεως τῶν ἑτεροτήτων καὶ ἀντιστοίχως δυνάμεις νέων ἐνοτήτων.

Ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ ὑπερορίου πατριωτισμοῦ συναντῶνται συντελεσταὶ διαφορώτατοι, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀντιφατικοί. Χωριστικαὶ ῥοπαὶ δὲν εἶναι σπάνιαι. Παρὰ ταῦτα εἰς τὸ ἀπώτερον πεδῖον ἰσχυρῶς ἐπικρατεῖ ὁ τόνος τοῦ Βυζαντινοῦ ἐθνικισμοῦ, ὡς οὗτος διεμορφώθη κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, ὅτε ἡ ἰδέα τῆς οἰκουμενικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπέστη βαρύντατα πλήγματα, ἀρχικῶς ἐξ αἰτίας τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῶν κατακτήσεων τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων, ἀκολούθως ἐξ αἰτίας τῶν Σταυροφοριῶν καὶ τῆς Λατινικῆς κατακτήσεως καὶ τέλος ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τοῦ Ὀθωμανικοῦ κινδύνου¹. Κατὰ τὴν συνάντησίν του μὲ τὰς τραχεῖας πραγματικότητας τῶν καιρῶν ὁ Βυζαντινὸς ἐθνικισμὸς ἀλλοιοῦται καὶ μεταμορφοῦται. Διὰ τοὺς ἐκτὸς τῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ διαβιοῦντας ἡ Ἑλληνας ζωηρότατον γεννᾶται τὸ αἶτημα τοῦ «ἀλυτρωτισμοῦ», ἐνὸς *irrédentisme avant la lettre*. Ὅπλον καὶ σύνθημά του θὰ ἀποβῇ ἡ ἰδέα τῆς κατὰ τῶν Τούρκων Σταυροφορίας — αἶτημα πραγματιστικόν, ἐφ' ὅσον τοῦτο συνεδυάζετο μετὰ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς ἡγεμονικῆς πολιτικῆς τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων.

Ἀπὸ μιᾶς ἄλλης σκοπιᾶς, ἐνῶ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνταχθεὶς εἰς τοὺς νέους θεσμοὺς τῆς θρησκευτικῆς Ἐθναρχίας, ἀπήρτιζε τὰ πλαίσια τῆς ὁργανώσεώς του, ὁ ἐκεῖθεν τῆς Ἀδριατικῆς Ἑλληνισμὸς, συνεχίζων τὴν λαμπρὰν ἀναγέννησιν τῶν Παλαιολόγων, ἀνήγαγεν εἰς ὑπέριστατον σύμ-

1. Βλ. τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν βιβλίον τοῦ Paul Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Le Monde byzantin, Παρίσιοι, 1977.

βολόν του τὴν πνευματικὴν του κληρονομίαν καὶ ὡς ἰδεῶδές του τὴν ἀνακαινίσιν, τὸν καινισμόν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, εὐρεῖαν γέφυραν ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς Δύσεως. Ἐλαφρῶς ἀντικληρικὸν πνεῦμα διαφαίνεται ἐνίοτε εἰς τὰς τάξεις του. Ὁμιλῶν περὶ τῆς ἀρχαίας παιδείας καὶ τῶν ἀρνούμενων αὐτήν, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος καταγγέλλει: «οὔτω δὲ κακοδαίμονᾶν ὡς αὐτοὺς μὲν ἀπαιδευσίᾳ συζῆν καὶ τετυφῶσθαι, ἐν μόνον ἠγουμένους εἶναι σοφὸν καὶ διαρκέστατον τῆς ἐς οὐρανὸν ἀναβάσεως ἐφόδιον, τὸ μήτ' ἐλαίου γεύεσθαι μήτ' ἐναίμων ἰχθύων ἐν αἷς νηστεύουσιν ἡμέραις, τοῖς δὲ παιδείας ἐρασταῖς φθονεῖν ἐκ τοῦ προφανοῦς τῶν ποιηταῖς ἢ φιλοσόφοις ἐνασχολουμένων εὐθύς καταγινώσκοντας πολυθεῖαν . . .»¹. Διὰ τινὰς τῶν ἐν τῇ ἔξορίᾳ Ἑλλήνων ἢ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας καὶ αἱ ἀποφάσεις τῆς δὲν εἶχον μείνει γράμμα νεκρὸν δι' ἄλλους ἢ προσέγγις πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἰδίᾳ πρὸς τοὺς πεφωτισμένους καὶ φιλέλληνας ἱεράρχας τῆς, ἐνεφανίζετο ὡς ἀναγκαία πολιτικὴ πρᾶξις.

Ἰσχυρότατοι ἄνεμοι ἔφερον ἀκατανικήτως τὸ κλυδωνιζόμενον Ἔθνος πρὸς νέας ἀναζητήσεις. Ἡ ἐναλλαγὴ καὶ ἡ σύγκρουσις τῶν δύο τούτων ἀντιμαχομένων δυνάμεων δεσπόζουν τῆς ὅλης πορείας καὶ διαμορφώσεώς του. Σὺν τῷ χρόνῳ τὸ ἐνυπάρχον εἰς τὴν ἰδιοφυῖαν τοῦ πνεῦμα θὰ μετριάσῃ τὸ χάσμα καὶ θὰ συνδιαλλάξῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὰς διισταμένας ἀπόψεις. Ὅπωςδήποτε ἡ μεγάλη γενεὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἱσταμένη μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Τουρκοκρατίας, δεχομένη τὰς ἰσχυρὰς δονήσεις τῆς ἀναγεννωμένης Εὐρώπης, προβάλλουσα τὴν Τυπογραφίαν ὡς μέσον παιδευτικῆς ἀνακαινίσεως καὶ διεθνοῦς ἀκτινοβολίας, ἐδημιούργησεν ἐν ἰδιάζον κεφάλαιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας.

R É S U M É

À l'occasion du cinq-centième anniversaire de la publication du livre grec (1476 - 1976), l'auteur se rapporte à l'histoire de l'imprimerie, notamment durant ses premières cinquante années. Quoiqu'on ait fait reculer la première impression au-delà de l'année 1476, la parution, à cette date, de la «Grammaire» de Constantin Lascaris, ouvrage plusieurs fois reproduit et largement diffusé, marque un événement capital dans cette histoire. Dans une brève esquisse, on présente les principaux acteurs et animateurs de cette grande entreprise. A côté de personnages

1. Émile Legrand, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 148.

de second plan, on souligne l'apport de quelques personnalités de tout premier ordre : d'Alde Manuce le « philhellène », de Démétrius Chalcocondyle, de Janus Lascaris, de Marc Mousouros. On signale les étapes de l'imprimerie grecque, les principaux tirages, la formation de la terminologie technique, les controverses autour de la forme des caractères mobiles ; on risque quelques propositions statistiques sur les publications des premières cinquante années.

Les questions techniques et bibliographiques tiennent toutefois une place secondaire dans cette communication. Ce qui intéresse l'auteur, c'est l'idéologie politique et nationale qui s'est développée à propos et autour du livre imprimé. On sait que, depuis le XIVe siècle, une véritable industrie du manuscrit avait fleuri en pays grec et à l'étranger. La Renaissance avait donné à ce métier une nouvelle vigueur. Beaucoup de réfugiés grecs en Occident y trouvaient moyen de vivre. Or, la nouvelle technique venait détruire cette prospérité. Néanmoins, avec une sensibilité remarquable, les Grecs de la Diaspora n'ont pas tardé à saisir l'intérêt de la révolution qui se réalisait devant leurs yeux : en quittant leurs plumes et leurs écritoirs, ils se sont voués aux caractères d'airain.

Se bornant à la matière du livre imprimé — préfaces, notices, dédicaces, pièces intercalées ; documents émanant des éditeurs et émendateurs des textes antiques ou religieux, des imprimeurs ou des donateurs — l'auteur s'efforce de présenter le monde idéologique de cette Grécité en dispersion durant les décennies qui ont suivi l'invention de l'imprimerie et qui coïncident avec la grande détresse des pays grecs. Il y eut tout d'abord l'émerveillement pour cette nouvelle technique qui a bouleversé les moyens de diffusion de la connaissance. Bientôt les Grecs de la Renaissance y verront l'avènement d'une puissante rénovation dans le domaine de l'esprit, plus particulièrement dans les études grecques, dorénavant largement ouvertes aux jeunes compatriotes et aux étrangers, amateurs de la culture classique. Mais ces grandes conquêtes de l'industrie moderne ne pouvaient pas se limiter aux manifestations culturelles ; elles devaient très tôt gagner des terrains d'une actualité brûlante.

En effet, les grands initiateurs du renouveau, comme leurs collaborateurs les moins en vue, n'ont pas tardé à se servir du livre imprimé à des fins plus pratiques : faire de ce livre un véhicule d'idées, de mes-

sages et de déclarations patriotiques. Ainsi, dans le livre et par le livre imprimé, une singulière littérature s'est petit à petit développée: elle colportait surtout de fervents appels à l'humanité européenne en faveur de la Croisade contre le Turc et de la ligue en vue de la libération de la Grèce. Les grands noms de l'Intelligentia hellénique, ceux de Démétrius Chalcocondyle, de Janus Lascaris, de Marc Mousouros, reviennent souvent dans ces pages. L'«Hymne à Platon» de ce dernier constitue la pièce la plus significative et littérairement la plus importante de ce florilège. L'auteur de cette communication présente et commente de longs extraits. Loin d'être uniforme, cette littérature illustre les différentes tendances idéologiques de l'époque qui se trouve à mi-chemin entre l'oecuménisme byzantin et le partiotisme hellénique.
